

Павло Ісаков

**ПРОГРАМНІ ДОКУМЕНТИ СЕЛЯНСЬКИХ
ПОВСТАНСЬКИХ ЗАГОНІВ, ЩО ДІЯЛИ
НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В 1919-1921 РОКАХ
(До 80-річчя початку масового селянського антикомуністичного
повстанського руху в Україні)**

Висвітлення політичних поглядів українського повстанства Лівобережжя 1919-1921 рр., сутність якого радянська історична наука, що базувалася на абсолютизації класового підходу, трактувала як “бандитизм, “контр-революційну бездумну руйнівну стихію”, є досить актуальним науковим питанням у вивченні української революції та громадянської війни, конкретним проявом яких і був, як складова частина, селянський повстанський рух в цілому. У численній історичній науковій літературі, присвяченій українському селянству і його повстанським загонам періоду громадянської війни, неодноразово підкреслювалось неприйняття ними політики “воєнного комунізму”, радянської влади з відповідними вимогами: вільна торгівля, товарно-грошові відносини, протести проти продрозкладки, масового впровадження комун, невирішеності земельного питання тощо. Дійсно, серед вимог селянства, зокрема Лівобережжя, вагоме місце займали вимоги соціально-економічного характеру, що відбилось і у відозвах та прокламаціях повстанських загонів. Національна ідея ж внаслідок без-та малодержавного менталітету значної частини українського селянства, помноженого на помилки національної влади в державному, військовому будівництві, соціально-економічній політиці, іноземну військову агресію, короткозорість Антанти з її ставкою на “єдину та неділиму”, не знайшла у селян належної підтримки, відійшовши перед соціально-економічними вимогами на задній план. Але це не означає, що повстанство не мало своїх політичних поглядів, програм і не шукало разом зі своєю соціальною базою - селянством - самостійного шляху. Цьому питанню, на прикладі вивчення найбільш типових прокламацій, відозв, листівок селянських повстанських загонів, і буде присвячена дана стаття.

Інформація з досліджуваної проблеми здебільшого міститься у повідомленнях представників радянської влади про дії повстанських загонів, серед яких важливе місце займали організація і проведення селянських мітингів. Слід відразу зазначити, що тогочасні радянські працівники на місцях у своїх повідомленнях через необізнаність інколи подавали неточну або перекручену інформацію, у повсякденному вжитку досить часто не обтяжували себе розрізненням термінів “махновський”, “петлюрівський” (які для них були скоріше ідеологічним жупелом), політичної приналежності деяких повстанських загонів - все одно вони були “контрреволюційними”, а ті, хто належав до цих

загонів, політичних течій в повстанському русі, вважалися ворогами, котрі підлягали знищенню. Тому всі дані, що стосуються того чи іншого повстанського загону, його дій та поглядів, потрібно ретельно зіставляти між собою. Тим більше, що повстанству, як і селянству в цілому, було притаманне деякою мірою політичне хитання. І деякі повстанські загони у залежності від різних соціально-історичних умов на різних етапах своєї діяльності сповідували політичні погляди, відмінні між собою. Траплялись випадки, коли подібні факти пояснювались тактичними міркуваннями: необхідність підтримки тимчасового союзника, маскування справжніх політичних поглядів з метою відійти на деякий час у “тінь”, загравання з владою заради отримання амністії. Існували також і справжні провокаційні “повстанські” загони (вони, як правило, залишились в архівних документах загального користування безіменними), які створювались владою з метою виявлення невдоволених її політикою. Були і приклади існування різноманітного симбіозу з деяким переважанням того чи іншого політичного напрямку, відтінку в окремі періоди діяльності частини повстанських загонів. Усі ці аспекти потрібно враховувати при розгляді питання. Також важлива інформація з досліджуваної проблеми міститься в архівних документах агітаційного характеру, що належали повстанським загонам - відозвах, прокламаціях, листівках, але їх не досить багато; частина подібної інформації дійшла до нас у викладенні тогочасних радянських працівників, що, однак, в цілому не применшує її значення. Подібний стан речей, коли в українських архівах недостатньо відображена діяльність більшості селянських повстанських загонів, їхні політичні погляди “зсередини” (хоча значна кількість отаманів, ватажків була зарештована радянською владою чи то до амністій, чи то після них), може бути пояснений тим, що ще розпорядженням ВЦВК від 15.02.1921 р. закріплювалась вже існуюча практика, за якою всіх захоплених членів, керівників повстань, повстанських загонів, а особливо членів повстанських комітетів, необхідно було відправляти до Москви.¹ Зрозуміло, що відповідна інформація залишалась в Росії. В Україну ж надходили документи, що мали поверховий характер, фактологічно розмитий, інформаційно нечіткий. Особливу цінність мають нечисленні архівні документи, що відображають діяльність з'їздів, нарад представників повстанських загонів. Як правило, відозви повстанства писались у доступній селянству формі, що пояснювалось його освітнім рівнем. Своєю побудовою, змістом вони яскраво свідчать: у формуванні тогочасного вододілу між ворогуючими політичними таборами вирішальна роль належала війні гасел, ідеологій. Для повнішого розкриття змісту, значення агітаційних документів повстанських загонів, окремих їхніх тверджень, які в кінцевому підсумку були симптоматичним проявом справжніх поглядів, прагнень українського селянства, в окремих випадках необхідно застосовувати комплексний підхід в дослідженні: розгляд історичної ситуації на момент створення, питання про авторство, порівняльний аналіз, аргументація окремих положень тощо.

При дослідженні піднятої проблеми автор також в окремих випадках розглядав події і на суміжних з Лівобережжям землях Правобережної України, які мали безпосередній органічний зв'язок, бо, як відомо, значна частина повстанських загонів була рухливою і не обмежувалась якоюсь чітко визначеною територією. Перейдемо до безпосереднього розгляду питання.

Селянський повстанський рух увібрав у себе і відобразив все розмаїття політичного життя тогочасного українського суспільства (ідеологічно розколотого на різні табори), серед якого найвиразніше виділяються так звані “петлюрівська” та “махновська” політичні течії, в загальному руслі яких діяла

значна частина повстанських загонів. Тому в цьому ракурсі і слід розглядати їхні політичні програми. 09.03.1923 р. в Харкові ВУНК було видано наказ за № 17. В ньому, зокрема, говорилось: “Бандитизм на Україні в основі поділяється на дві крупні течії. Перша - Правобережжя з петлюрівським відтінком на території Подільської, Київської, Волинської та Кременчуцької губерній. Друга - махновська, на території Донбасу, Катеринославської, Таврійської та південної частини Харківської губерній. Крім цих двох основних течій, існує ще величезна кількість дрібних банд і отаманів, переслідуючих грабіжницькі інтереси, які в зручний момент приєднуються до тієї чи іншої течії бандитизму. Осторонь стоїть бандитизм в Одеській губернії і частині Миколаївської, який живиться німецькими колоністами і має почасти петлюрівський відтінок”² (з селянським повстанським рухом в Чернігівській губернії загалом було покинчено до осені 1921 р., а остаточно - до кінця 1922 р.); в Полтавській губернії його було ліквідовано в цілому також до осені 1921 р., остаточно - до початку 1923 р. (так, наприклад, станом на 10.05.1922 р. тут діяло лише 7 повстанських загонів політичного характеру загальною чисельністю 59 багнетів, 10 шабель при 1 кулеметі).³ Зокрема, постановою РНКУСРР від 10.11.1921 р. на військове становище у зв'язку із загрозою бандитизму були переведені лише Волинська, Подільська, Київська та Одеська губернії.⁴ При всій своїй схематичності вищенаведений документ відображає основні політичні течії в селянському повстанському русі, їхнє територіальне розмежування сфер панування, що підтверджується й іншими джерелами. Зокрема, в кінці жовтня 1919 р. газета “Селянський дзвін” (друкований орган махновців) писала, що в них немає фундаменту на Київщині та Херсонщині, чого не скажеш про Катеринославщину.⁵ В інформаційному бюлетені штабу військ внутрішньої служби (ВНУС) Південного фронту повідомлялось, що 09.01.1921 р. загін Махна перейшов з Київської губернії у Полтавську, “бо населення Правобережжя зустріло Махна неприязно”.⁶ Серед причин, що пояснюють ці факти, важливе місце належить відмінностям у соціально-економічних укладах, які наклали свій відбиток на територію поширення тієї чи іншої політичної течії у повстанському русі. Але це не є визначальним і жорстко детермінуючим фактором, зокрема, в твердженнях типу “куркульська контрреволюція набула найбільшого поширення в тих регіонах і місцях, де раніш мало вагоме місце хутірське, тобто відрубне господарство заможного одноосібника”. Це мало значення, коли повстанський рух не мав чи втратив широку соціальну базу. Щодо періоду 1919-1921 рр., то в даному випадку це була зміна акцентів: селянський повстанський рух у своїй основній масі був породжений політикою фактичного гноблення всього селянства (гранично низьке матеріальне зубожіння за довгі роки 1-ї світової, громадянської воєн; політичні, релігійні, національні утиски тощо) денікінського режиму, комуністичної системи з її відкритою громадянською війною з масою селянства, що, зокрема, визнала 1-а Всеукраїнська нарада КП(б)У (2-4.05.1921 р.). Інакше як можна пояснити такий типовий приклад: учасники повстанського загону Калиберди мали приблизно три десятини землі, тобто були незаможними.⁷ Так, наприклад, площа хутірських відрубів станом на 01.01.1916 р. в Полтавській губернії становила 231471 дес. (7-е місце серед 9-ти українських губерній), в Чернігівській - 293656 дес. (6-е місце), у Харківській - 95265 дес. (останнє місце). При цьому на одну особу після реформи 1861 р. в Полтавській губернії припадало 1,4 дес., в Харківській - 1,8 дес., в Київській - 2,1 дес., в Чернігівській - 2,4 дес. землі. Але при всіх цих фактах в лівобережних губерніях рівень, напруга та розмах селянського повстанського руху в 1919-1921 рр. не поступались в цілому рівневі, напрузі та розмаху масової селянської боротьби в інших регіонах – чи то на

Правобережжі, чи то на Півдні України. І це, до речі, визнавали самі тогочасні радянські та партійні працівники.⁸

Важливим моментом є кількісне співвідношення на Лівобережній Україні між "петлюрівською" та "махновською" політичними течіями в повстанському русі, що можна виразити в цифрах. Звичайно, підрахунки будуть приблизними, але досить науково точними. За попереднім аналізом автора, в 1919-1924 рр. в цьому регіоні діяло різних за чисельністю не менше 370-ти антибільшовицьких селянських повстанських загонів політичного характеру: 1919 рік - 37 загонів (10%), 1919-1920 рр. - 21 (5,67%), 1919-1921 рр. - 13 (3,5%), 1920р. - 147 (39,7%), 1920-1921 рр. - 41 (11%), 1920-1922 рр. - 1 (0,27%), 1921 р. - 84 (22,7%), 1922 р. - 10 (2,7%), 1922-1923 рр. - 3 (0,8%), 1922-1924рр. - 1 (0,27%), 1923 р. - 10 (2,7%), 1924 р. - 2 (0,54%). Дана цифрова розкладка побудована за принципом часового періоду утворення і тривалості існування селянських повстанських загонів. З неї видно, що основну масу - 290 загонів (78,37%), з яких на 1919-1921 рр. припадає 268 загонів (72,43%), а на 1922-1924 рр. - 22 (5,94%) - становили так звані "короткотривалі" угруповання, що діяли протягом лише одного року. Упродовж 2-х років існувало лише 66 загонів (17,83%), з них на 1919-1921 рр. припадає 63 загони (17,02%). Протягом 3-х років діяло 14 загонів, з них на 1919-1921 рр. припадає 13 загонів. Отже, в 1919 р. на Лівобережжі діяв 71 загін (19%), у 1920 р. - 223 (60%), в 1921 р. - 139 (38%), в 1922 р. - 15 (4%), у 1923 р. - 14 (3,7%), в 1924 р. - 3 (0,8%). Всього в 1919-1921 рр. на Лівобережній Україні діяло 296 селянських повстанських загонів (80%), в 1922-1924 рр. - 74 загони (20%). На основі аналізу політичних прокламацій, відозв, листівок, повідомлень радянської влади, зовнішнього вигляду, вбрання, атрибутики, символіки повстанців автор зробив висновок, що приблизно 1/3 частина повстанських загонів на Лівобережжі (92 загони), що діяли в 1919-1921 рр., мала петлюрівський відтінок. Цю думку підтверджують і цифрові розкладки. Так, наприклад, станом на 25.04.1920 р., за підрахунками радянської влади, в Глухівському повіті Чернігівської губернії повстанців петлюрівського відтінку нараховувалось 35,7%, а махновського - 64,3% від їхньої загальної кількості.⁹ У 1921 р. на Лівобережній Україні були ліквідовані: Остерський повстанський комітет, Браницький районний повстанський комітет Чернігівської губернії (220 чол.), Лубенський повстанський комітет Полтавської губернії (8 чол.), "Російсько-Український Союз боротьби з Комінтерном" (2 чол., Полтавська губернія). Ці підпільні організації мали петлюрівський характер і намагались опертись на повстанський рух селянства. Подібні структури органами ВУЧК в 1921 р. були викриті і на Правобережжі (7 чол.), і на Півдні (1, Катеринослав).¹⁰ Тобто на Лівобережжя їх припадало 33%, на Правобережжя - 58%, на Південь - 9% від загальної кількості. Ці показники також співпадають з вищенаведеними цифрами, що дозволяє підтвердити зроблений раніше висновок: на Лівобережжі в цілому під організаційним чи політичним началом Директорії УНР знаходилась приблизно 1/3 частина повстанських загонів, взагалі повстанців. Найбільше вплив Директорії на Лівобережжі відчувався (аж до 1923 р. включно) на Полтавщині та Чернігівщині, особливо з 2-ї пол. 1921 р., коли він набув форм створення підпільних повстанських комітетів, які займались організацією загонів і підготовкою селянських повстань.

Отже, спільною основою, яка породила повстанський рух селянства і зближувала різні ідеологічно-політичні течії, напрямки в ньому, було, в першу чергу, різко негативне сприйняття селянством України спроби більшовиків перекласти всю вагу розрухи громадянської війни на селянські плечі, провести

експеримент і швидкісного переходу до комуністичної держави (в якій переважаючій частині українського тогочасного суспільства - селянству - з його соціально-економічним укладом, менталітетом фактично не відводилось місця) та комуністичних методів господарювання за допомогою позаекономічного примусу, що на практиці поставило українське селянство на межу соціальної та фізичної деградації. Відмінності ж в ідеологічно-політичних течіях повстанського руху породжені специфікою переломлення крізь призму історичних традицій, єдності виробничих процесів, загальної культури, релігій, соціальної психології, менталітету українського селянства різних поглядів на шляхи виходу із тогочасного становища, на природу, сутність держави, як взагалі, так, зокрема, і національної держави.

Перейдемо тепер до ближчого ознайомлення з політичними течіями в селянському повстанському русі та політичними програмами повстанських загонів на конкретних прикладах.

03.08.1920 р. в м. Жукові Яковлевської волості Черемухівського повіту Чернігівської губернії проводився мітинг повстанським загonom із 30-ти чол. під керівництвом Бусла (в минулому - вчитель Борковської школи Микола Титов) із закликem "Звільнити від влади Рад!". У розповсюдженій цим загonom прокламації, зокрема, говорилося: "Радянська влада нацьковує селян один на одного. Відбирає незаконно землі у тих, хто своєю працею придбали її, передає тим, хто не працював, а весь вік пролежав на боці, нічого не робив. Ми ж нікому не дозволимо розорювати цих трударів. Свідомий бідняк повинен охороняти права господаря на землю, бо останній годував завжди неможливого, давав йому заробіток. Тепер же бідняк нічого не отримує і завжди голодний. Радянська влада реквізує хліб, худобу, а натомість - нічого Вам не дає, хоча і має багато солі, цукру та інших продуктів масового споживання. Такими поборами вона розорює господаря і хоче перетворити Вас на рабів за злидарів, щоб довічно трудилися на комуністів, відриває Вас від роботи по своєму господарству та ганяє у підводи (підводно-гужова повинність. - Авт.). Брати! Ви - раби Рад! Геть комуну! Якщо хочете миру, хліба та відпочинку, - всі до загону отамана Бусла!"¹¹ У цій прокламації віддзеркалена в цілому логіка мислення значної частини селянства (щоправда, з деякими спрощеннями, що пояснюється соціальним складом загону: "свідомий бідняк повинен охороняти права господаря на землю, бо останній годував завжди неможливого, давав йому заробіток" тощо), основні причини невдоволення селянства, його прагнення. Не обійшла стороною прокламація і тогочасної ситуації в українському селі, а саме - цілеспрямоване соціальне розшарування владою до межігромадянської війни. У багатьох випадках обурення селянства новими представниками влади на селі було небезпідставне. Портрет типового неможливого змальований, наприклад, в офіційному друкованому органі - "Вісті ВУЦВК" - від 25.12.1921 р.: "Це - п'яниця, це те ледащо, що хоче заступити місце куркуля-паразита, що тільки й поглядає в продовольчий кошик неможливого, чи не передала чого радянська влада. Дармоїд, що, одержавши допомогу, пропив її або купив собі городське галіфе і знов кричить: "Нічого їсти!". Він частенько зве куркулем працівника-середняка тільки тому, що той має коняку".¹² Підсумовуючи, необхідно зазначити: прокламація загону Бусла, що не належав до якоїсь чітко окресленої політичної течії, підтверджує, що політичне несприйняття українським селянством Лівобережжя радянської влади значною мірою було зумовлене різким погіршенням його соціально-економічного становища внаслідок політики воєнного комунізму.

Узагалі для багатьох програмних документів повстанських загонів

характерне не досить чітке вираження своїх політичних поглядів. Це пояснюється тим, що селянство саме в силу свого культурного рівня розвитку не мало ясного уявлення з цих питань. Тому подібна інформація може бути вилучена з документів, які містять вимоги повстанства з соціально-економічних, національних питань. Взагалі, в умовах хаосу громадянської війни, чехарди влад (української, більшовицької, польської, Антанти на Півдні, численних селянських отаманів) майже повністю порушився зв'язок із зовнішнім світом, між селом і містом. Суспільство як цілісний організм перестало існувати, розпавшись на самоізолювані одиниці. Землероб спостерігав зі свого економічно самостійного села, як падає одна влада за іншою. Все це поширювало політичну апатію та зневіру. Українського селянина насамперед турбувало те, як утриматись на землі й по можливості придбати її собі ще. Він ладен був підтримувати будь-який лад, уряд тільки б він виконав його сподівання. Селянство вперше за довгі століття усвідомило, що не бажає старого ладу, але водночас не знало, що протиставити йому. Як результат - українським суспільством стало практично неможливо керувати. Все це відбилось також на програмних документах повстанства.

29.05.1920 р. У Сосницькому повіті Чернігівської губернії була розповсюджена "Відозва до червоноармійців Сосницького карального загону отамана Петренка, штабу Українського партизанського загону Петренка". У ній, зокрема, говорилося: "Товариші червоноармійці! Сьогодні ваша доля в мене в руках: захочу - виріжу вас як собак, захочу - помилую. Не винні мобілізовані, то ж треба різати комісарів! Я торік багато в Борзенському повіті порізав надзвичайок, каральних реквізиційних загонів, але потім дізнався, що дуже багато зайвих жертв. То ж наказую вам, гидота, сьогоднішнього дня біжіть по домівках, бо наступного разу не пожалю не тільки вас, але і ваших дітей, тому покайтесь, щоб не було пізно. Годі переховуватись за чужими спинами! Час сміливо зі зброєю в руках вийти за правду!"¹³ Далі йшов "Наказ по Сосницькому і Борзенському повітах Чернігівщини отамана Українського Повстанського загону лівобережної України Петренка": "Я, отаман Петренко, наказую всім військовим та невійськовим радянським установам і всім червоноармійцям, мешкавших при радянській владі, негайно розійтись по домівках зі зброєю в руках. Товариші червоноармійці! Годі Вам служити жидам, годі губити найкращий люд України, годі вам зневажати православну віру, годі вам робити сиріт! Ви, наймити жидів, за купку радянського паперу запродали в жидівську неволю, себто комуну, батьків, матерів. Товариші червоноармійці! Погляньте навкруги себе на стогін людський. І тому наказую: згідно Статуту Директорії Української Народної Республіки і військового Отамана С. Петлюри за № 26 всі ті мешканці України, які служать в Червоній Армії, якщо після цього наказу не розійдуться по домівках, будуть каратися військовим польським судом. А ви, прокляті Богом і людьми жидівські наймити - комісари, продавці волі українського люду, і всі проклятущі жидочки - кари вам, кари! Вже недалеко той час, коли візьме верх правда, і гибель вам, прокляті продавці! Годі вам дурити людей, бо вже і ті темні люди, котрі були з вами, вже пізнали вас і пішли в дезертири. Прокляті ви комісари! Чи ви ж дали хоч одному бідняку корову, кобилу або плуг, або хату, або хоч фунт цукру чи грошей? Ні, нічого не дали! А де ж ви його діли? Собі заграбали, себе поміщиками зробили. Кара вам, кара, прокляті зрадники! Брати козаки! Беріть рушниці в руки да бийте комуністів! Скоріш настане влада на Україні, а хто хоче бити жидів та комуністів, то йдіть до отамана Петренка".¹⁴

Дана прокламація належить до так званої “петлюрівської” політичної течії в повстанському русі, яка боролась за відновлення влади УНР під проводом Директорії, а після 21.-05.1920 р., коли остання як колективний орган припинила свою дію, - С. Петлюри, що з 9-го травня 1919 р. був головою Директорії. Вищенаведена відозва була написана в той період, коли розпочалось успішне проведення Червоною армією проти військ Польщі та УНР Київської наступальної операції (26-е травня - 17-е червня). Відозва створювалась в умовах, коли селянство Лівобережжя в своїй основній масі в силу різних причин (менталітет; багатівікова історична традиція; жорстоке в багатьох випадках поводження поляків як окупантів, які найменший вияв невдоволення селянства розцінювали як прояв більшовизму, жупелом якого вони лякали Захід, прикриваючи свої загарбницькі дії щодо Східної Галичини та Волині, - так, наприклад, лише в Остерському повіті Чернігівської губернії ними внаслідок повстання селян були повністю спалені села Яблунівка, Нова Грубня;¹⁵ конвенція між Польщею та УНР від 24.04.1920 р., негативні сторони якої пропаганда більшовиків використала максимально) не підтримало “наступу поляків і Петлюри, а настрої став на користь радянської влади”.¹⁶ Тому Петренко в цій складній для Директорії ситуації у своїй відозві поряд із загрозами покарання (в тому числі тими ж польськими військовими судами) застосовує аргументи переконання та агітації. Слід також при цьому зазначити, що траплялись випадки (особливо в районах, що прилягали до Правобережжя), коли селянство підтримувало Петлюру. Наприклад, 01.07.1920 р. в інформаційному зведенні штабу тилу Південно-Західного фронту зазначалось, що в Козелецькому повіті на Чернігівщині “настрої серед селян петлюрівський”.¹⁷ На поч. липня 1920 р. село Перещепино (35 верст південніше Кограда Полтавської губернії) проголосило себе “незалежною петлюрівською Республікою” і приступило до виборів Ради.¹⁸ Але подібні випадки були скоріше винятком, і Петренко діяв в більш складній для нього соціальній ситуації.

Головне, що у відозві ставиться в провину представникам радянської влади, - це доведення селян до масового зубожіння. При цьому відбувається отождення єврейства з представниками комуністичної системи, її політикою “воєнного комунізму”, що призводить до значного поширення в тогочасному українському суспільстві антисемітизму. Звичайно, що в даному випадку позиція отамана Петренка, який діяв від імені С. Петлюри, не співпадала з офіційною державною позицією у цьому питанні: зокрема, ще 26.08.1919 р. вийшло звернення-наказ штабу головного отамана до вояків армії УНР не піддаватися на погромну агітацію, виявляти в армії антисемітів і віддавати їх до суду. Відчуваючи слабкість влади, знаючи про поширеність в суспільстві антисемітизму, отаман Петренко просто вдався до популістських закликів. Вартим уваги є нетиповий факт визнання отаманом того, що серед особового складу каральних органів радянської влади, яких він “торік багато в Борзенському повіті порізав”, було “дуже багато зайвих жертв”, а також того, що “не винні мобілізовані”. Не кожному тодішньому керівникові вистачало совісті, сили духу та розуміння процесів, що відбувались, аби визнати подібне. Примітним є також факт порівняння представників радянської влади з поміщиками. Підстав для цього тогочасне життя давало занадто багато. Так, наприклад, 29.05.1920 р. з Корюківки Чернігівської губернії про дії владних органів та їхніх представників повідомляли: “Мануфактуру брали на 16000, а роздали - на 3000. У кожного з них - освітлення електричне, все для нього, а дружини червоноармійців сидять голодні та холодні”.¹⁹ Цікавим є також і те, що гроші для закупівлі було взято у селян за домовленістю: повернутись вони

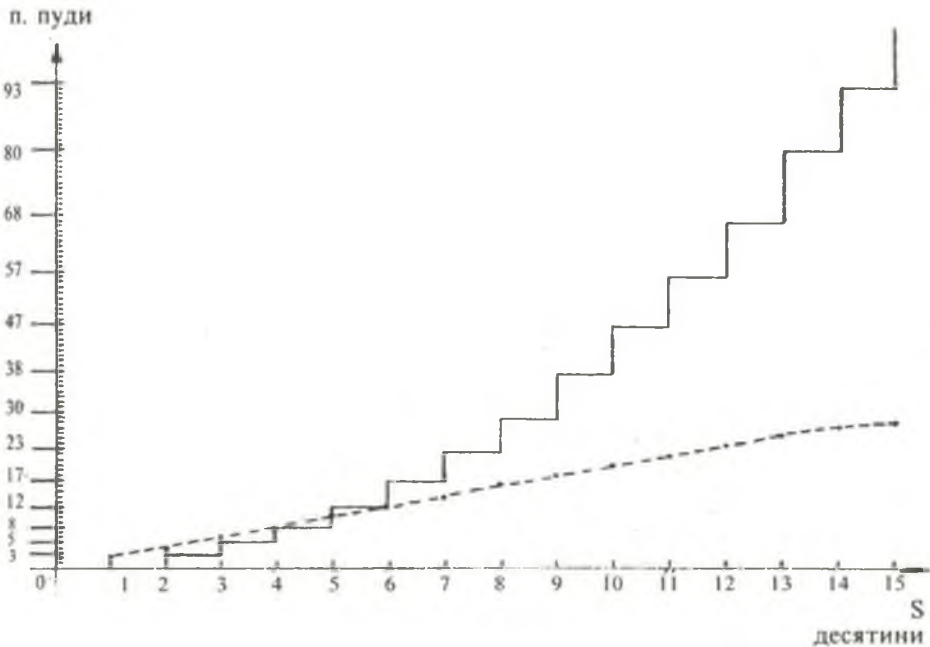
повинні були цими ж виробами мануфактури, але, “прокручені” в обороті, вони, вже більш знецінені внаслідок інфляції, були повернуті ошуканим селянам, а прибуток з “прокрутки” пішов на придбання мануфактури.

Для програмних документів “петлюрівської” політичної течії в селянському повстанському русі характерна відносна (у порівнянні з іншими течіями) слабкість висвітлення соціально-економічних питань. Більша увага приділялась питанням національно-державного характеру. Тому для кращого розуміння соціально-економічних вимог повстанських загонів цієї течії коротко розглянемо позицію Директорії в земельному питанні - найголовнішому в повстанському русі, особливо з огляду на тривалі хитання Директорії між парламентською та радянською (зокрема, програмова декларація Директорії від 26.12.1918 р., декларація уряду Б. Мартоса від 12.04.1919 р.) системами влади. Остаточний вибір на користь першої був зроблений у відозві С. Петлюри до населення України від 17.09.1919 р.: самостійність УНР, передача земель без викупу селянам, 8-годинний робочий день, загальне, рівне, таємне, безпосереднє і пропорційне виборче право, скликання Великої державної ради - парламенту з установчими функціями.

08.01.1919 р. урядом В. Чехівського був ухвалений земельний закон, в основу якого було покладено принцип соціалізації: за трудовим господарством зберігалось у користуванні 15 дес. землі, що переходили у спадщину, мінімальна норма наділу безземельним при цьому становила 5 дес. 05.09.1919 р. урядом І. Мазепи був прийнятий закон “Про хлібні повинності з врожаю 1919 року”²⁰ (остаточне вирішення земельного питання, як і інших державних питань, відкладалось до скликання передпарламенту, закон про який (“Тимчасовий закон про державний устрій і порядок законодавства УНР”) було прийнято 14-го лютого 1920 р.). Згідно з цим законом всі господарства за твердими цінами повинні були продавати державі зернові продукти, розмір яких визначався у залежності від площі: господарства до 2-х дес. звільнялись від цієї повинності, які мали 2-3 дес., - продавали 3 пуди, 3-4 дес. - 5 пудів, 4-5 дес. - 8 пудів, 5-6 дес. - 12 пудів, 6-7 дес. - 17 пудів, 7-8 дес. - 23 пуда, 8-9 дес. - 30 пудів, 9-10 дес. - 38 пудів, 10-11 дес. - 47 пудів, 11-12 дес. - 57 пудів, 12-13 дес. - 68 пудів, 13-24 дес. - 80 пудів, 14-15 дес. - 93 пуди. Там, де земельна площа була більша, з перших 15 дес. продавалось 93 пуди, а з іншої площі землі - весь урожай. Половина давалась житом та пшеницею, решта - іншими зерновими. Від повинності звільнялись землі, які були передані у тимчасове користування без-та малоземельним селянам, площі бурякових плантацій. Даний закон був досить демократичним і прогресивним щодо малоземельного і середняцького селянства. Порівнюючи закон Директорії від 05.09.1919 року “Про хлібні повинності з врожаю 1919 р.” з “Тезами” від 16-го грудня 1919 р., прийнятими на об’єднаному засіданні Всеукраїнському, членів ВРНГ та Наркомзему, слід все ж визнати: останні були більш прийнятними для того селянства, яке мало від 2-х і більше десятин землі і яке становило більшість. Це - в теорії, практичне ж втілення - то вже інше питання. Згідно з “Тезами”, кожна десятина селянського посіву обкладалась податком у 2 пуди зерна.²¹ При цьому він мав збиратись з площі посівів усієї волості (що повинно було стимулювати зернове виробництво, бо з незасіяних площ цей податок теж мав збиратись), з наданням права самим селянам розподіляти його між собою всередині волості (що мало на меті посилення соціальної ворожнечі на селі, його розколу). “Тези” містили також наступні положення: “1) Вважати неможливим взагалі обійтись на Лівобережній Україні без організації радянських господарств; 2) На зиму під радянські господарства для сівби зернових хлібів виділити 300000 десятин; 3)

Радянські господарства переважно розмістити в північних повітах Таврійської губернії і частково Катеринославській і Харківській губерніях; 4) Організація радгоспів покладається на Особливий комітет у складі 3 чоловік (один з них - від ВРНГ) при Всеукрревкомі". Примітно, що положення "Тез" щодо організації радгоспів не підлягали публікації.

Уявлення про зміст закону Директорії від 05.09.1919 р. (до речі, в якому достатньо не опрацьований такий нюанс: якщо, наприклад, селянин має рівно 5 дес., то повинність складає 8 пудів зерна, а якщо 5-6 дес. - то вже 12 пудів. Різниця досить істотна) і радянських "Тез" від 16.12.1919 р. дає нижченаведений графік співвідношення площі земельних господарств та розміру хлібного податку.

Умовні позначення: — - лінія, що відображає співвідношення показників закону Директорії від 05.09.1919 р.

----- лінія, що відображає співвідношення показників радянських "Тез" від 16.12.1919 р.

У цілому на "петлюрівських" основах базувалось звернення до Директорії, прийняте на нараді членів повстанських повітових комітетів в Умані 20.06.1919 р., на якій, зокрема, були присутні Тютюнник (в лютому-березні 1920 р. діяв в Золотоніському та Кременчуцькому повітах Полтавської губернії),²² Зелений (Данило Терпило), Струк та багато інших отаманів, в тому числі і з Лівобережної України. Цього ж дня у Львові військовою делегацією УНР, очолюваною генералом Дельвігом, було підписано з поляками тимчасовий договір про припинення воєнних дій. Нарада в Умані проходила під егідою антибільшовицького політично-повстанського центру - Всеукраїнського Революційного Комітету (ВРК), створеного УСДРП (незалежними). Він існував в квітні-липні 1919 р. У 1923 р. в Україні була видана книга М. Яворського, в якій зазначалось: "... нещадна боротьба з куркулями, не завжди, однак, правильне відношення окремих членів Комуністичної Партії України до

української справи, що часто було нав'язано “русотяпством” і загострювало національну ворожнечу - все те разом спричинило до того, що Україна у квітні загорілася величезним повстанням проти радянського правительтва. На чолі повстанського руху стали петлюрівські агенти, що об'єдналися з правими українськими незалежниками та створили Всеукраїнський Ревком на чолі з Мазуренком, Грудницьким і Драгомирецьким”.²³ Серед його керівників деякі джерела називають ще А. Пісоцького.²⁴ Але не слід перебільшувати роль ВРК в тогочасному селянському повстанському русі, як це зробив М. Яворський у дусі свого часу. Завданням ВРК було, використавши незадоволення українського селянства політикою радянської влади, скоординувати діяльність місцевих повстанських загонів й домогтися створення українського лівого незалежного уряду. Поряд з ВРК (в Сквирі Київської губернії) були створені Головна Повстанська Рада і Головний Повстанський Штаб. 25.06.1919 р. начальник Головного Повстанського Штабу Ю. Мазуренко висунув ультиматум голові РНК УСРР: протягом 24-х годин передати владу повстанським ревкомом і вивести з України більшовицькі війська (в цей час армія УНР опинилась під загрозою відступу на радянському фронті). У липні частина керованих ГПШ повстанців перейшла до військ УНР; частина членів ВРК була заарештована в Кам'янці-Подільському за звинуваченням у підготовці державного перевороту проти Директорії УНР, але незабаром відпущена. Тоді ж ЦК УСДПР (незалежних) прийняло рішення припинити повстанську боротьбу проти більшовиків, щоб не сприяти цим наступу Денікіна. Це означало кінець існування ВРК.

Короткий огляд історії діяльності ВРК допоможе краще зрозуміти сутність та значення прийнятих повстанцями на вищезгаданій нараді в Умані рішень. У їхньому зверненні, зокрема, говорилося: “Повстанці повинні бути господарями на своїй землі, бо весь тягар боротьби лежить на них. Влада повинна належати партіям, які представляють інтереси трудового народу, селян, пролетаріату. У подальшому влада повинна перейти до обранців народу. Правлячі теперішні партії повинні дійти повної згоди між собою, створити об'єднуючий центр. Якщо потрібно, ми готові поступитись першим повстанським гаслом - “Вся влада трудовому народу, селянству і пролетаріату!” - і далі боротись з ворогами за соціальну та економічну незалежність”. Примітним є факт розуміння повстанцями важливості боротьби за економічну незалежність. Висувались ними і конкретні вимоги до Директорії: “1) Створення офіційного фонду допомоги потерпілим (сироти, люди похилого віку, старі та немічні батьки загиблих повстанців); 2) На пільгових умовах, а то і безкоштовно, надати ліс для відбудови; 3) негайно поповнити міські та повітові управи, зібрання представниками селянства та робітників, бо теперішні органи обрані 2 роки тому, коли селяни і робітники не були національно свідомими; 4) На місця комісарів і комендантів призначити людей, які приймали участь в повстанні; 5) Як можна найширше інформувати населення про реформи, які стосуються селянства, особливо щодо земельного питання; 6) На ділі забезпечити землю і волю, за які народ бореться вже другий рік; 7) Організувати свою власну армію на демократичних засадах з твердою розумною дисципліною, щоб без присутності чужих військ; 8) Забезпечити по можливості населення предметами першої необхідності, бо воно експлуатується спекулянтами”.²⁵

Слід зазначити при цьому, що рішення і вимоги наради в Умані базувались в цілому на результатах переговорів між урядом УНР та представниками Всеукраїнському, українськими есерами та незалежними соціал-демократами,

які завершилися 09.06.1919 р. визнанням уряду Б. Мартоса трудового принципу організації рад на місцях. В сер. липня 1919 р. була створена урядова комісія на чолі з П. Христюком для остаточної підготовки закону про нові органи влади на місцях - народні ради. Врешті-решт попередня домовленість з повстанцями урядом 12.08.1919 р. була відкинута, що фактично означало зміну урядового курсу: у випущеній декларації підкреслювалась необхідність спиратись на весь народ, говорилось про створення в майбутньому органів місцевого управління на основі всенародного, безпосереднього, таємного, рівного і пропорційного виборчого права, а також проведення виборів до парламенту з правом установчих зборів.

Таким чином одна з політичних течій в селянському повстанському русі, очолювана УСДРП (незалежними), які в серпні 1919 р. разом з УПСР (комуністів) утворили УКП (боротьбистів), що мала комуністичну програму соціально-економічних перетворень і рішуче виступала за створення дійсно незалежної Української Радянської Республіки, яка увійде “нарівні з іншими республіками Європи до Радянської Федерації”, в кінцевому підсумку не змогла дійти до порозуміння з Директорією, спробою чого і була нарада в Умані, на якій повстанці пішли на компроміс. Навіть між тими отаманами, які після припинення існування ВРК влились до “петлюрівської” течії, і Директорією УНР інколи виникали серйозні непорозуміння (хоча, звичайно, в подібних епізодах мали місце і амбіційні наміри отаманів). Так, наприклад, 17.06.1920 р. Струк був оголошений поляками поза законом за неприєднання до Петлюри (до цього на гіюч. жовтня 1919 р. перейшов на бік Денікіна, створивши 1-ий Малоруський повстанський полк)²⁶. Глибинні причини непорозуміння між повстанською течією, очолюваною ВРК, і Директорією УРН полягали в тому, що остання недостатньо, як того нагально вимагало життя, приділяла уваги вирішенню соціально-економічних проблем селянства, відкладаючи їхнє остаточне вирішення на пізніші часи, тоді як вирішувати їх треба було негайно. Симптоматичним проявом цієї ситуації і була вищенаведена нарада в Умані. Згубність такого підходу Директорії (до речі, ринкові ціни, зокрема, в 1919 р. на Лівобережній Україні були меншими приблизно в 1,5-2 рази від цін на аналогічні товари та продукти харчування на Правобережжі) очевидна: вона йшла шляхом російської демократії - Тимчасового Уряду. Популістські ж гасла більшовиків діяли безвідмовно. Але реальна їхня політика щодо селянства відштовхувала від себе повстанство. Так чи інакше, коли постало питання вибору, більшість повстанських загонів, виникнення яких було пов'язане з політикою воєнного комунізму радянської влади і які діяли під керівництвом ВРК, перейшла на бік Директорії.

19.12.1919 р., перебуваючи в с. Олтарці Дмитрієвської волості Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії, “анархістського відгінку загін Гриви агітував проти “буржуїв” та розігнав комбід, користуючись при цьому повного підтримкою населення”²⁷. Перед нами - представник (щоправда, в дещо спрощеному та стилізованому зображенні) “махновської” або “анархо-махновської”, як її називала влада, течії в повстанському русі.

Махновщина за своїм характером - це чи не найбільш розвинена у соціальному і політичному відношеннях течія селянського повстанського руху. Її представники не йшли на компроміс з гетьманцями, денікінцями, врангелівцями, двічі укладали тактичні угоди з петлюрівцями з метою отримання зброї та матеріальної допомоги, також двічі протягом громадянської війни ставали союзниками більшовиків у відновленні радянської влади. Махновське

повстанство цілком ототожнювало себе з революцією. Його гасла - "Геть білогвардійську сволоту!", "За експлуатованих проти експлуататорів!", "За вільні ради!", "Геть комуни!", "За ради без комуністів!". Активно виступаючи проти політики воєнного комунізму, махновці цілком лояльно ставилися до радянської влади: для них ради були повнокровними і повноправними представницькими органами місцевого самоврядування з широкими повноваженнями і лише частковим делегуванням окремих функцій державним установам, тоді як для більшовиків вони стали органами диктатури пролетаріату, безпосередніми провідниками політичної волі центру.

Селяни України були надзвичайно далекі від ідей анархо-комунізму, як і від ідей комунізму взагалі. Тому в частині своєї позитивної програми анархізм махновщиною не сприймався, а спільним було неприйняття політики воєнного комунізму. "Анархісти традиційно критичували державну владу як інститут насильства. Саме так вони розцінювали і застосовану більшовиками систему диктатури пролетаріату. Повстанство ж в першу чергу різко негативно сприйняло спроби держави перекласти всю вагу розрухи на селянські плечі, провести експеримент по швидкісному переходу до комуністичних методів господарювання за допомогою позаекономічного примусу. Насторожувало повстанців і те, що лише третина селянства (біднота) мала права на політичну діяльність", - влучно зазначає В. Верстюк.²⁸ Далі він продовжує: "Ядро махновського повстанського руху, безперечно, володіло елементами політичної культури, що й підняло цей рух на особливу висоту... певна кількість махновців належала до різних політичних партій і течій, в тому числі більшовиків, лівих есерів та анархістів. Історіографічна традиція говорить про особливий вплив останніх на повстанство, іноді називаючи рух анархо-махновським. Це теж одна з характерних ознак ідеологічної природи громадянської війни. Вплив анархізму на повстанський рух неவிправдано перебільшений. Робилося це свого часу з однією метою - одночасно скомпрометувати і повстанство, і анархістів - опонентів більшовизму. Не можна серйозно сприймати спорадичні спроби двох десятків анархістів до ідейної пропаганди як політичне керівництво повстанством. Навіть у махновському керівному ядрі не було однозначного ставлення до анархізму. Махно на різних етапах то наближав до себе ідейних анархістів, використовуючи їх як культурну силу, то віддаляв. Не ототожнювали себе з махновщиною і анархісти".²⁹

Уявлення про вимоги повстанців-махновців дає, зокрема, резолюція 3-го гуляйпільського з'їзду (10.04.1919 р.) з вимогами соціалізації землі, фабрик, заводів, докорінної зміни політики щодо продовольчого питання, заміни реквізиційних загонів правильною системою товарообміну між селом і містом, створення широкої мережі споживчих товариств і кооперативів, повної свободи слова, друку, зборів для всіх лівих політичних течій, недоторканість членів цих партій. Подібні з'їзди відбувались у багатьох місцях Лівобережної України.

Широкого розголосу набула так звана "Глухівська селянська повстанська республіка" (Глухівський повіт, Чернігівська губернія), яка бере свій початок у 1919 р. Весною сили повстанців, які перебували за 20 верст від Глухова, оцінювались владою в 2500 чол., стільки ж станом на 02.03.1919 р. їм протистояло червоноармійців у 2-х полках. У с. Дубов'язівцях Конотопського повіту деякий час безрезультатно відбувались переговори між повстанцями і командуванням Червоної Армії. У цей же час повстанцями в м. Шостці "було розклеєно відозви із закликами на підтримку федерації". У гомельському напрямку сили повстанців владою оцінювались у 8000 чол. На поч. березня

1919 р. в Добрянський повіт на Чернігівщині для боротьби з російськими червоними військами прибув 3-ий Запорізький піхотний полк ім. гетьмана Б. Хмельницького. Документально взаємодія богданців та повстанських загонів проти червоних військ не підтверджується, але можливість цього не виключається внаслідок спільності інтересів.³⁰ Так чи інакше, але ситуація склалась не на користь Червоної армії. На прохання Чернігівського губвійськкомісара Будевіца до Чернігова 17-го березня терміново прибув військнарко РНК УРСР Подвойський М. І. зі своїм особистим секретарем Лурье.³¹ Але і в подальшому Глухівський повіт залишався для влади неспокійним місцем. Так, на поч. січня 1921р. в ньому знаходилось 7 регулярних полків³² (можливо, дані перебільшені, але те, що військова присутність, незважаючи на яку продрозверстка, виконана повітом лише на 15% (приблизно 1000 пудів зерна), була значною, не викликає сумнівів). 2-го березня того ж року з Глухівського повіту повідомляли, що “завдяки співчуттю селян до бандитів, приховуванню їх, боротьба прийняла тривалий і важкий характер”.³³ Упродовж 1919-1921 років Глухівську республіку репрезентували такі відомі повстанські загоны, як отаманів Яценка, Марусі, Артамонова, Тидня, Маслова (хоча вони самі себе не називали отаманами). У 1920 р. Глухівську республіку представляли також загоны Криуценка, Іванюка (його об'єднаний з Каливайко Марусею загін станом на вересень 1920 р. нараховував 300 чол., який в 1921 р., коли Каливайко Маруся з'єдналась з Махном, став вербувальником і охоронцем польових магазинів останнього на Харківщині). Припинила своє існування Глухівська республіка у 1921 р. разом із поразкою повстанського руху. Коротенький огляд історії Глухівської республіки допоможе глибшому розкриттю та розумінню її програмних документів, соціальної природи, виправленню деяких історичних неточностей.

Політичним ядром вищезазначеного соціально-політичного утворення була “Група партизан-безвладників” анархістського характеру, яка мала свій друкований орган - газету “Вільне село”. У донесенні Глухівському повітовому управлінню міліції від 12.12.1919р. відмічалось: “В районі Холопківської волості, а саме: в с.с. Волокитине, Дорошівка, Кочерги та хуторі Кубарева викрита організація “Групи партизан-безвладників”, так званих “анархістів”, яка останній час явно агітує і діє, навіть примушуючи населення сіл вступати до їхніх безчинних лав”.³⁴ 22-23.12.1919 р. в с. Ярославці Глухівської волості відбувся з'їзд 56-ти селянських бойових дружин, на якому були присутні 250 делегатів. Головував на з'їзді Криущенко (він же - Кривущенко, в минулому разом з Каливайко Марусею, Масловим - член КП(б)У, Глухівського виконкому та парткому), його заступником був Шевченко. Секретарями були Сувід та Сорбот.

З'їзд обговорював такі питання: 1) Розгляд кандидатури Бебутова, внесеної 12-ю Червоною армією з пропозицією затвердити його на посаді командира всіх партизанських загонів; 2) Боротьба з контрреволюцією; 3) Сучасний політичний момент.

Виступаючи по першому питанню, Бебутов закликав “зорганізуватись в єдине ціле та рушити на спільного ворога”, обіцяючи присутнім надати можливість для своїх частин обирати керівний склад. У відповідь від повстанців Писаренко запропонував з'їзду: усім загонам селянських бойових дружин не виступати нікуди доти, поки у них в тилу не буде влаштовано так, “як бажає місцеве населення”, а також призначенців з центру не приймати, а підкорятись лише обраним зі свого середовища керівникам. Сорбот у своєму виступі заявив,

що бойові дружини можуть бути використані “для розгрому буржуазних гнізд хоч би й за кордоном”. Голова Глухівського ревкому Прохоров наголошував: “Цькування як з боку існуючої радянської влади партизан, так і останніми влади є ніщо іншим, як нез’ясування окремих одноосібних витівок”, що було очевидною неправдою. З першого питання було прийнято резолюцію: “З огляду на те, що ніякого партизанського загону Шуби не було, а було лише озброєне населення, призначення командира від 12-ї армії не може бути за самою суттю положення. В разі формування загонів призначенців від центру не приймати”³⁵ (“за” - 244, “проти” - 1, “утрималось” - 5). Цей документ допоміг з’ясувати ще одну “білу пляму” у повстанському русі.

У радянській історичній науці вважалось (на основі документів, які створювались представниками влади), ніби існував великий повстанський загін під керівництвом Шуби, який спочатку був прихильником радянської влади, а потім відійшов від неї. Зокрема, Василь Шуба, підпорядкований командуванню 41-ї дивізії, в листопаді 1919 р. видав наказ про мобілізацію чоловічого населення повіту до Червоної армії³⁶; про заборону постачання продуктів харчування і палива до Глухова і Кролевеця, які були на той час зайняті денікінцями.³⁷ Видав Шуба і наказ про підпорядкування партизанських загонів Глухівського повіту єдиному командуванню Червоної Армії.³⁸ Політком штабу 41-ї стрілецької дивізії 14-ї армії. О. Іванов у листі до члена завфронтбюро Р. Б. Тарбмана (Рафаїла), написаному не пізніше 15.12.1919 р., сповіщав про події листопада 1919 р.: “Ми дали їм (загону В. Шуби. - Авт.) завдання зайняти Путивль, вони виконали, два дні простояли в ньому, а потім... пішли в тил... формуватися”.³⁹ Архівні дані уточнюють дату взяття Путивля - 10-е грудня.⁴⁰ Запам’ятаємо її, вона пізніше ще нам знадобиться.

Насправді ж історія Василя Шуби така. 28.09.1919 р. ВРР і штаб повстанської армії махновців після гучної перемоги 27-го вересня над денікінцями поблизу с. Перегонівки вирішили, розбившись на 3 похідні колони, рухатись на Катеринославщину - базу махновців. У ході маршу начштабу повстанської армії В. Білаш почав формувати порівняно невеликі військові загоны з автономними завданнями. На Чернігівщину, зокрема, був направлений загін анархістів Шуби і Мирського. Під керівництвом Христового та Бутовецького була створена “Полтавська група” (1500 багнетів, 100 шабель при 10 кулеметах і 1 гарматі). При цьому загоны Блакитного, Шуби і Христового, перш ніж розділитися, одержали завдання спільним ударом оволодіти Черкасами. Маючи приблизно 3000 бійців при 2-х гарматах і 10-15-ти кулеметах, В. Шуба 04.10.1919 р. раптовим ударом захопив Полтаву, але ввечері того ж дня був з неї вибитий денікінцями і пішов на Зеньків. 11.10. після кількогодінного запеклого бою знову вдруге взяв Полтаву і тримав її до 12.10.1919 р. Штаб Шуби знаходився в с. Диканьці Миргородського повіту. 14.10. денікінцями його було вибито з неї.⁴¹ Відразу після полтавських подій Шуба з 3000 чол. Бібіка пішов на з’єднання з Махном, але під Гоголевим Полтавської губернії денікінцями був розвіяний, втративши при цьому 1 гармату.⁴² Після цієї поразки Шуба змінює свою політичну орієнтацію і зі своїм загonom переходить на бік радянської влади. Загін же Бібіка, Крючковського, пройшовши Роменський і Лебединський повіти, 17.10. оволодів Полтавою. На поч. 1920 року у В. Шуби було 150 багнетів, 60 шабель при 6-ти кулеметах (4 “Максими”, 1 “Кольт”, 1 “Льюїс”) і 2-ма ящиками патронів до них.⁴³ У кін. квітня він очолював офіційну слідчу комісію, що займалась ситуацією, яка виникла в Глухові та навколишніх повітах після перенесення до Миколаївської церкви з Глинської пустині (Роменський повіт Полтавщини) “чудодійної ікони

“Оновлена Богоматір” (на іконі начебто з’явилися сльози), яка викликала широке пожвавлення серед селян і пов’язувалась ними з швидким крахом існуючої радянської влади.⁴⁴ Врешті-решт, у червні 1920 р. В. Шуба був заарештований А. Азаровим, особливим уповноваженим РВР 12-ї армії, командиром надзвичайної каральної експедиції в Глухівському повіті.⁴⁵ Але, за архівними документами, він ще потім діяв в грудні 1920 р. Скоріш за все, Шуба приєднався до Махна під час його рейду по територіях Київської, Полтавської, Чернігівської, Курської, Воронежської, Харківської губерній, Облaсті Війська Донського (2-га пол. грудня 1920 р. - сер. лютого 1921 р.), бо пізніше його прізвище вже не фігурує в архівних документах і подальша доля його невідома. Остаточню історію з Шубою прояснює згадуваний з’їзд селянських бойових дружин, на якому говорилось, що Федір Шуба (брат Василя Шуби), який свого часу виступав проти гетьманщини, був до приходу денікінців військкерівником Тулиголовської волості, силою примушував селян вступати до Червоної армії, “чим заподіяв великої шкоди партизанству”, переслідував комісарів в Кролевеці за викрадені у селян шкури, а “часом і сам “комиссарил” у волості та виконував накази центру”. “Звільнившись від свавілля гетьманців, трудовий люд України зробив помилку, допустивши існування в Україні шкідливої для нього самої організації влади, зокрема Робітничо-Селянської, сваволя якої довела трудящих до нового повстання. Робітничо-Селянська влада з приходом на Україну не змінила, та і не могла змінити, як і всяка влада, своєї зрадницької політики по відношенню до селянства. Селяни, які не бажали віддавати свою працю за малоцінні бумажки, почали повставати проти партійно-державного “соціалізму”, який насаджувався в Україні, як і всюди, багнетами надзвичайок. Повстання ці на Україні пішли під прапорами різних “отаманів”. Вони ж призвели до того, що Червона армія під ударами партизан, які бачили, що вона не захисниця трудового народу, а охоронниця привілеїв чиновників Робітничо-Селянської влади, повинна була відступати з півдня України - на північ у Великоросію. Ця війна відступаючої до Великоросії Червоної армії, точніше, утікаючої, без озирання, нарешті докотилася до Глухівського повіту, реквізиції і грабунки цієї “доблесної армії” і тут призвели до того, що місцеві партизани почали роззброювати окремі частини та захоплювати валки тощо”. Радянська влада і охрестила селянський рух “шубовщиною”, а Шубу - головним отаманом. Більшовикам, наляканим відчайдушною боротьбою українського селянства, марились у кожному лісі “полки грізних шубинців”.⁴⁶ Далі говорилось: “А в цей час сам Шуба був у більшовиків військкерівником. Усім після приходу денікінців скористався брат Федора - Василь Шуба. Він прислуговував більшовикам. Коли у партизан існував свій об’єднаний штаб, у Василя Шуби - оперативний штаб (Афанасенко, Ланцов, Лобов, Хілобок, Тимарьов та інші). Василь запевняв повстанців, що більшовики допоможуть їм зброєю, але останні нічого не дали - гармату прислали на один день, подражнили і відвезли назад”. Повстанці звинувачували В. Шубу в тому, що він разом з Ланцовим намагався “заманити партизан до Путивля, де їх очікувала та ж доля, що і загін Лобова”. Закінчувався документ закликem: “Геть же генералів, комісарів та отаманів! Хай живе революційне повстанство!”. І остання крапка над “і” в так званій “історії з Шубою”. 08.12.1919 р. В. Шуба передав командування вже вищезгадуваному Бебутову, а потім видав наказ за № 1: “Всім партизанським частинам з’явитись в м. Кролевець до штабу 1-го Радянського партизанського загону 10-ї армії”.⁴⁷ Тобто на час зайняття Путивля (10 грудня) В. Шуба вже фактично не був командиром повстанців (це побічно підтверджується і невеликою чисельністю його загону на поч. 1920 р.). Постає

закономірне питання: хто ж тоді займав Путивль 10 грудня? Очевидно, це той, кому Шуба передав свої повноваження, або ж діяв за його вказівками; в усякому разі, це були не повстанці в справжньому значенні цього слова. Тож стає зрозумілим, коли на з'їзді говорилось про пастку для повстанців, яка за вказівкою влади готувалась за участю В. Шуби в Путивлі. Але вона не спрацювала, і тоді Шубою як доказ вірності владі у жертву був принесений його ж сподвижник – член його оперативного штабу Любов разом із загоном.

З другого питання на з'їзді селянських бойових дружин була прийнята така резолюція: "Ми, партизани, вважаємо Контр-Революцією все те, що пригноблює нас і не дає нам вільно влаштовувати своє життя"⁴⁸ ("за" - 243, "утрималось" - 7). У заключній резолюції "з'їзду селян і робітників Глухівського повіту" говорилось: "1) Не визнавати ніякої політичної партії як можновладців; 2) Вимагати повної автономії як Україні, так і іншим народам, створити федерації вільних народів на чолі з федеральним урядом, тобто урядом, який складається з представників усіх національностей пропорційно населення; 3) Влада повинна цілком належати Радам, а не партії комуністів чи якій іншій; 4) Вимагати повних політичних прав для селян, робітників і трудової інтелігенції, передати їм владу"⁴⁹. Порядок виборів визначався такий: повітовий з'їзд обирався в повіті, він же обирав і в центр: у Всеросійський федеральний уряд та Світовий уряд. Повітовим з'їздом обиралась Центрова Рада. Виборний контролюючий орган з селян, робітників, трудової інтелігенції для контролю і суду над урядовими органами називався Радою Старійшин. Регулярна армія не визнавалася, а тільки збройний народ. Ради обиралися рівним, прямим, таємним голосуванням всього трудящого населення. Визнавалося право відкликати, переобирати і контролювати своїх пред-ставників в радах, не рахуючись з конституцією радянської влади. Земля передавалася на користь трудящих шляхом урівнюючого наділення безземельних і малоземельних селян за рахунок економічних земель, а також земель багатого селянства. Організовувались сільські, волосні, районні чи повітові земельні комісії, які брали на облік всі землі, луки, ліси, садиби всього населення. Потім ці відомості подавалися центральній комісії, яка проводила межі між селами порівну згідно з щільністю населення. Без огляду на вік кожному надавалося по три десятини землі. Середнякам гарантувалося право недоторканості. Лишки добровільно за домовленістю передавалися мало-земельним. Землею не наділяли ченців, контрреволюціонерів, диктаторів, бандитів, осіб, які не займалися особистою працею. Непрацездатні особи могли користуватись найманою працею. Ліс оголошувався народним надбанням, який видавався за плату, безкоштовно - убогим. Школи, лікарні, громадські установи будівельним лісом забезпечувалися безкоштовно, для опалення - за зменшену платню. Підкреслювалася необхідність матеріальної підтримки на місцях вчителів і лікарів. У селах з "чесних селян" створювалися бойові дружини з командиром, писарем і людиною для зв'язку з радою бойових дружин.

Бебутов у своїй доповіді штабу 12-ї армії так охарактеризував з'їзд: "Зібрання було обурене діяльністю Шуби. В більшості настроїв з'їзду був проти комуністів, комісарів і ЧК. В цілому до мого загону із 100 чоловік відносяться співчутливо і рахуються. Із всього видно, що вони нікуди не підуть, а можуть лише тероризувати населення. Заважають спільній роботі. На з'їзді постановлено: "Ми нікуди не підемо, радянській владі недовіряємо, ми нікого не чіпали і не чіпаємо, продуктів в місто не дамо". Реальна їхня сила не так вже й страшна"⁵⁰.

Ще одним документом “Групи партизан-безвладників” є прокламація, розповсюджена 02.01.1920 р. в с. Улановому Глухівського повіту: “Будьте готові! Наближається грізний час. Вороги народної революції не сплять і готовлять полчища найманців, тюрми і розстріли для повстанців-селян, бажаючих побудувати своє життя на вільних засадах. Комуністична партія, яка захопила руками робітників і селян владу, намагається зміцнити своє панування над трудовим народом. Для цього вона багнетами найманців пригноблює вільний прояв його волі, душить його синів в Миколаєвських тюрмах, на яких майорить Червоний Прапор, колись прапор свободи, і всіма силами намагається не допустити того, щоб народ, який проливає свою кров за Революцію, мав в своїх руках зброю. Ця Робітничо-Селянська влада, яка розкрала народні багатства і зробила всіх трудящих наймитами своєї Комуністичної держави, боїться озброєного народу, бо страшні для всіх гнобителів, які живуть працями робітників, озброєні раби, повсталі проти рабства в золотих кайданах. Радянська влада підготовлює збройний похід проти вільного народу України, намагається знищити повстанство, тобто роззброїти селян і робітників, посадити їм на шию своїх начальників-комісарів, які будуть розпоряджатися життям і працею трудящих. Наближається година цієї нової боротьби. Комуністи-державники готуються до неї і чекають тільки сприятливого моменту, щоб напасти на повстанців-селян. Будьте ж і ви, партизани, готові до цієї боротьби зі сваволею Робітничо-Селянської влади, яка бажає насадити комісарський комунізм. Геть поневолювачів народу! Геть людей, які бажають володарювати над трудящими! Геть боротьбу партій за владу! Хай живе Вільна Федерація (союз) в ім'я села і міста! Хай живе Революція і Революційне повстанство!

Група партизан-безвладників”.⁵¹

У цій прокламації дуже точно підмічено очевидне протиріччя - благі наміри, програми, гасла більшовиків, з одного боку, а, з іншого, - їх конкретні дії, заходи, вчинки. Як наслідок, те ж саме рабство, але вже в “золотих кайданах”. Селянин-власник для комуністичної системи був підручним матеріалом для побудови “світлого майбутнього”, в якому для нього не було місця. За деякими архівними джерелами, “групу партизан-безвладників” в 1920 р. очолював вже згадуваний Маслов⁵², який у січні того ж року перебував у Махна для встановлення зв'язків і координації дій.⁵³ Також для встановлення зв'язків з Махном 12.12.1920 р. до Харківської губернії виїздив ще один представник “групи партизан-безвладників” - Яценко.⁵⁴ Отже, повстанство Глухівщини вписало яскраву сторінку в історію селянського повстанського руху на Лівобережній Україні в 1919-1921 рр.

Подібно до “Глухівської республіки” у цей час виникали й інші “селянські республіки”. Зокрема, в липні 1919 р. Прилуцька, Вахнівська, Спиченська волості Чернігівської губернії “утворили самостійну республіку, виставили своїх комендантів, добре озброєні, нікого до сел не пускають”.⁵⁵ На жаль, програмні документи у даному випадку відсутні. Можливо (і цей аспект потрібно враховувати), “самостійна республіка” насправді була лише загонами самоохорони, створення яких у той час набуло масового характеру. Наприклад, у січні 1919 р. в. Сумському повіті була створена “Межирицька самоохорона”⁵⁶; приблизно в цей час “самоохорона” створюється селянами і в Роменському повіті⁵⁷; “14.12.1920 р. військово-революційний комітет об'єднаних хуторів Артеполота, Анастасіївки, Михайлівни, Новопетрівки Перекопівської волості” Роменського повіту Полтавської губернії організували

самоохорону в кількості 30-ти чол. (це було викликано тим, що “за останні три тижні було по-звірячому зарублено 15 чоловік, розкрадено 15 домів”⁵⁸). 11.05.1921 р. мешканцями с. Комишні Миргородського повіту на Полтавщині з метою охорони села були створені “сотні” загальною чисельністю 67 чол.: 1) Слобідська; 2) Мінська; 3) Злодіївська; 4) Мокріївська; 5) Спаська; 6) Пащенківська.⁵⁹ Причина появи загонів селянської самоохорони - гігантський сплеск криміналу, який в умовах соціально-політичних катаклізмів, коли цінність людського життя девальвується, завжди набуває широкого розмаху. Типовими для того часу є такі повідомлення: “в повіті з’явилися банди, які прикривають себе іменем захисту революції”.⁶⁰

У квітні 1919 р. в багатьох повітах Чернігівської губернії з’явилися друковані прокламації до червоноармійців отамана Струка, в яких, зокрема, говорилося: “Вам говорять, що Ви йдете за народ, за свободу, за землю і волю. Та хіба ж наш Український Народ такий слабкий і безпомічний, що не може сам вирішити, що йому потрібно? Хіба представникам волі народу, того народу, який оре чи працює на фабриках та заводах, потрібна допомога китайців і латишів? Ні! Повстанці - це селяни і робітники всієї України. Це ті люди, які люблять свою Батьківщину і захищають її. Вони захищають Україну проти тих раковських та хейфіців, які, живучи самі, як раніш жили царі, проповідують комуну і відбирають в Українського Народу за допомогою китайців та найманого війська останній хліб і останні гроші. Ми не звинувачуємо тих робітників, які записались до Червоної армії. Ми знаємо, що багато народу, залишившись без роботи, в силу необхідності йде записуватись до лав комуністичної армії. Але ми звинувачуємо тих, хто, отримавши зброю, знищує села, розстрілює селян і робітників, хто вбиває людей, які бажають щастя і добра своїй Батьківщині.

Командир і організатор перших повстанців на Україні Струк”.⁶¹

При деякій заангажованості прокламація мала рацію та логіку тверджень у важливих моментах: “хіба ж наш Український Народ такий слабкий і безпомічний, що не може сам вирішити, що йому потрібно?”. Зокрема, в 1913 р. селяни становили 80,6% (28,4 млн. чол.) від усього населення України, у 1926 р. - 80,2% (37,9 млн. чол.).⁶² Тобто в 1919-1921 рр. українське суспільство теж було в своїй основній масі селянським. У 1920 р. на 117-ти селянських безпартійних конференціях, які об’єктивно і точно відобразили соціальну стратифікацію сільського населення, політизація складу була така: 45% - середняки, 45% - незаможне селянство (з них лише 17% члени КНС), комуністи - 1,4%. У тому ж 1920 р. серед промислового пролетаріату українці становили 52%. Повідомлення з місць підтверджують ці цифри. Так, наприклад, 20.05.1919 р. з Київської губернії сповіщали: “В сільських Радах в більшості сидять куркулі”.⁶³ За ідеологічним трафаретом ховався істинний стан речей. У листі з Чернігова від 10.06.1919 року Ю. Коцюбинський писав: “Комітети бідноти по селах цілком із середняків”.⁶⁴ Враховуючи ці кількісні та якісні показники, можна стверджувати: сам український народ, про що і говориться в прокламації Струка, тоді не міг обрати те, що йому ззовні нав’язувалося, чим і пояснюється напруга боротьби. Це підтверджують і деякі інші побічні дані. Так, наприклад, у квітні 1922 р. у масштабах всієї України з 54818 комун лише 12773 (23,3%) були організовані етнічними українцями.⁶⁵

У програмних документах знайшла відображення також і православна релігійність українського селянства. Так, зокрема, на поч. січня 1919 р. в Чернігівській губернії були розповсюджені прокламації Струка і Клименка, в

яких вони поздоровляли селян з Різдом Христовим. Закінчувались вони закличками: “За Рідну Землю і Православну Віру! За народну владу!”⁶⁶ І в подальшому мали місце подібні прокламації, породжені зневажливим ставленням влади до релігійних почуттів селян, конфіскацією нею церковних цінностей. Повстанські відозви супроводжували широкі виступи селян на релігійному ґрунті на поч. 1921 р. в Роменському і Глухівському повітах, у квітні 1921 р. - в Кролевецькому повіті.⁶⁷ Широкий резонанс викликало розкриття за постановою Чернігівського губерньського з'їзду Рад 18.02.1919 р. в Чернігові мощей святого Феодосія: “Розкриття виявилось вкрай невдалим. Тіло було цілим та затверділим. Настрій мас напружений. Експертна комісія лікарів винесла тенденційну постанову”.⁶⁸

З повідомлень радянських працівників, членів КП(б)У стає відомим і те, що повстанські відозви, прокламації піднімали національне, мовне питання, протестуючи проти “великодержавницької національної політики більшовиків”⁶⁹ (осінь 1920 р., Конотопський повіт). Конотопським повітовим управлінням міліції 02.11.1920 р. була випущена “Інструкція і тези по боротьбі з бандитизмом”. У ній говорилось про появу в повіті повстанських відозв, які піднімали “національне питання” як форму капіталістичної агітації, містили антисемітські заклики, говорили “про економічне засилля “москалів”. При цьому, як висновок, в інструкції зазначалось, що “українська мова і культура повинні бути в повній мірі використані як знаряддя радянської і комуністичної пропаганди”⁷⁰, що пізніше і виявилось справжньою метою “українізації”. Але слід ще раз зазначити, що подібні заяви і вимоги повстанців у порівнянні з соціально-економічними становили незначний відсоток.

Дослідження особових справ ЧК, зокрема 1-ї пол. 1919 р. до приходу Денікіна, показує, що значний відсоток становлять справи селян, яких влада звинувачувала у “співпраці з повстанцями, агітації проти радянської влади, організації мітингів”, із закличками “непідкорення влади”. Мірою покарання, в кращому випадку, в таких ситуаціях було ув'язнення до концтабору на невизначений період “до закінчення громадянської війни, чи штраф у розмірі до 10000 крб.”⁷¹ (для порівняння: 1 пуд хліба на той час коштував в середньому 300 крб.). До речі, концентраційні табори примусових робіт в Чернігівській губернії існували в Чернігові, Глухові, Конотопі, Ніжині, Шостці, Городні, Борзні, Острі, Кролевці, Новгороді-Сіверському, Сосниці. В кожному з них перебувало приблизно як мінімум 600 чоловік.⁷²

02.07.1920 р. в с. Будищі Кролевецького повіту на Чернігівщині були розповсюджені прокламації “отаманші Марусі”: “Маруся збирає партію і бореться за Установчі Збори (маються на увазі не Всеросійські Установчі Збори, а скликання Великої державної ради - парламенту самостійної УНР з установчими функціями, за що виступав С. Петлюра. - Авт.), влада ця для нас дуже приємна і добра. Петлюра, поляки теж борються за таку владу, як і Маруся. Поляки - не кацапи. Хто бажає до цієї партії, то, будь ласка, хай з'явиться тоді, коли ми дамо знати. У кого є зброя, то беріть з собою, а у кого нема, то видамо”.⁷³

Прокламація з'явилась в той період, коли відбувався відступ армії УНР за р. Збруч, спричинений проривом 1-ї Кінної армії С. Будьонного фронту 6-ї польської армії (13.06.-13.07). Зрозуміло, що слово “партія” в прокламації використовується не в прямому його політологічному значенні. Нез'ясованою є авторська приналежність прокламації: хто ж саме стоїть за підписом

"отаманша" Маруся"? У 1919-1921 рр. на Лівобережній Україні діяло чотири відомі (на даний момент) "отаманші Марусі": вже згадувана Каливайко Маруся, "Чорна Маруся", Соколовська Маруся та Никифорова Маруся. Вищенаведена прокламація першої з них належати не могла - Каливайко Маруся сповідувала протилежні політичні погляди, бо належала до "групи партизан-безвладників", яка з "петлюрівською" течією в повстанському русі не мала нічого спільного. Врешті-решт, Каливайко Маруся в 1921 р. злилась з Махном.⁷⁴ І хоча зміна політичних поглядів завжди допускається, наведений факт теж може слугувати додатковим доказом того, що прокламація їй не належала. Не могла вона належати і Никифоровій Марусі, відомій анархістці: в серпні 1919 р. білогвардійцями їй було підвищено.⁷⁵ І хоча в деяких архівних документах згадуються Никифорова Маруся та "війська тітоньки Марусі" (діяла з червня 1919 р. по жовтень 1920 р. на Полтавщині). У 1920 р. ця так звана "Никифорова Маруся" об'єдналась із повстанським загonom Тарасевича (за одними джерелами - син священика, за іншими - сам в минулому священик, хоча одночасно могло бути і те, і інше⁷⁶), об'єднані сили становили 300 багнетів, 25 шабель при 4-х кулеметах; 15.10.1920 р. пустили під укіс пасажирський поїзд, внаслідок чого 135 чоловік загинуло, 45 було поранено (хоча, можливо, це було зроблено червоними для дискредитації загону), на що влада відреагувала блискавично - в бою 17.10.1920 р. об'єднаний загін було знищено, а отаманшу Марусю - вбито⁷⁷), зрозуміло, що в даному випадку це була не та відома анархістка Никифорова Маруся, яка загинула в серпні 1919 р. У такому випадку постає питання: хто ж тоді це був, і чи могла належати цій особі вищенаведена прокламація? Існує два можливих варіанти відповіді щодо першої частини питання. Перший, і найбільш вірогідний, - це просто самозванка, яка прийняла відоме прізвище. Другий - це була "Чорна Маруся", яка теж оперувала на Полтавщині. Але ця "Чорна Маруся", по-перше, діяла з кінця 1919 р. (в нашому випадку - з червня 1919 р.), а, по-друге, вона проводила свої операції ще й в кінці 1921 р. Контраргументом щодо останнього може слугувати те, що, можливо, звістка про загибель 17-го жовтня особи, яка називала себе Никифоровою Марусею, виявилася помилковою. Такі випадки траплялися досить часто. І появі подібного роду інформації сприяли самі повстанські отамани, які бажали з тих чи інших міркувань випасти з поля зору радянської влади (чи то тимчасово, чи то назавсім). Скоріш за все, звістка про вбивство самозванки, яка називала себе Никифоровою Марусею, відповідала дійсності (надалі вона вже не згадується в архівних документах). А "Чорна Маруся" не користувалась чужим прізвищем - її власне і так було добре відоме. Друга частина питання, як і належність вищенаведеної прокламації "Чорній Марусі" (враховуючи територію діяльності - і самозванка, і "Чорна Маруся" діяли на Полтавщині) в світлі всіх наведених аргументів скоріше передбачає негативну відповідь. Залишається четверта отаманша - Соколовська Маруся, дружина вбитого 24.08.1919 р. отамана Соколовського, який діяв у Чернігівській губернії (в травні 1919 р. його загін нараховував 200-300 чол., мав 17-20 кулеметів і перебував в Сквирському повіті Київської губернії).⁷⁸ За архівними даними, відразу після загибелі в бою Соколовського його загін очолив Мордалевич, а загін Мордалевича, в свою чергу, Богатович (колишній прапорщик; мав у своєму розпорядженні 300 багнетів при 4-х кулеметах; його дружина - колишня вчителька з с. Забуянного Чернігівської губернії за прізвищем Добряка-Обід⁷⁹), що вказує на досить високий рівень організації. В архівних документах поряд з прізвищем Мордалевича не згадується Маруся Соколовська. Можна припустити, що внаслідок внутрішніх суперечок (скоріш за все, вона не захотіла ділити владу

в загоні свого загиблого чоловіка), вдова з частиною основного складу створила власний загін, який не став вже таким відомим, як загін її чоловіка. Загін Соколовського належав до “петлюрівської” течії в повстанському русі. Тож можна стверджувати, що автором вищенаведеної прокламації була Маруся Соколовська. На це вказують (крім згаданого імені Марусі в прокламації) спільність політичних поглядів, часового періоду та території діяльності автора прокламації і Марусі Соколовської. А Мордалевич, до речі, охрестивши свій загін 1-им піхотним куреном С. Петлюри, в грудні 1920 р. з 25-ма чоловіками, вдягненими в червоноармійську форму з радянськими документами і партквитками, об'єднався зі Струком і Орликом (він же - Орлов, Орловський), зосередивши свою діяльність в Чорнобильському повіті на Київщині, звідки часом переходив до Остерського повіту на Чернігівщині (станом на 03.01.1921 р. в своєму розпорядженні мав 70 шабель).⁸⁰ Існувала ще одна Маруся, але вона була професійною розвідницею (за свою роботу вона отримувала до 30000 крб.) в загоні Супруна Дмитрія (його рідний брат Андрій - кулеметник, начальником кавалерії та агітатором був Яцко (Яшка) Федоров). Цей загін в кількості 40-50 багнетів, 8 шабель при 1 кулеметі з 4-ма стрічками, добре озброєний гвинтівками, гранатами, в 1920 р. діяв в Пирятинському повіті на Полтавщині. В агентурному донесенні владі підкреслювалось, що загін мав “жовто-синій прапор та зв'язки з петлюрівською мережею”. “Бандитські розвідники ходять в брудному рваному одязі, забезпечуються рибою, сіллю, цукром та йдуть по селах, міняючи продукти на що-небудь. Ходять групами по 3-4 чоловіки, серед яких 1 хлопчик 15-ти років, 1 старик. Всього таких груп 5-6”.⁸¹ Можна припустити, що це був не бойовий загін, а розвідувально-агітаційний (збиранням інформації займалось від 15-ти до 24-х чоловік - 41-50% всієї чисельності загону).

Частина повстанських програмних документів яскраво ілюструє тупикову лінію в повстанському русі, головною спрямованістю якої був антисемітизм, що знищував морально-духовний бік людини, перетворюючи її на бездушне створіння. Саме ця лінія яскраво продемонструвала негативний бік народного гніву - бездумність, жорстокість, руйнівну силу, що фактично зводять нанівець позитивне, творче начало. Радянські працівники, які мали безпосередній зв'язок з тогочасними подіями, відмічали таку особливість в селянських повстаннях: “Одне повстання - монархічне, інше ж - анархічне з гаслом “Бий жидів, геть усяку владу і комуністів, хліба для Червоної Армії не давати”.⁸²

14.10.1920 р. в с. Милорадові на Полтавщині з'явилась анонімна прокламація антисемітського характеру: “Брати селяне! Ви бачите, як навкруги ллється безвинна ваша кров. Ваші пригноблювачі - жиди-комуністи - всіма силами намагаються, як би найшвидше запрягти селянство в ярмо і стати господарями України. Всюди, куди не глянь, - то жиди-комісари, усюди жидівська влада. На всіх дверях, на всіх проходах стоять вартові, жидівські наймити - кацапи, стережуть своїх панів Хаїма та Равку. А українці, господарі свого рідного краю, обідрані, босі, голодні, не знаючи, де прихилити свою голівоньку, блукають темним лісом”.⁸³

Факти, що знаходились на поверхні, при відсутності політичної культури мас (з часів царизму) сприяли появі в українському суспільстві 1919-1921 рр. подібних прокламацій. Наведений документ, між тим, чітко відобразив неукраїнський характер тодішньої правлячої партії - КП(б)У. Так, наприклад, на час проведення 5-ї конференції КП(б)У (17 - 22.11.1920 р.), яка працювала на правах з'їзду, українці становили лише 19% від загальної чисельності членів КП(б)У (і то вже після самоліквідації 20-го березня на Всеукраїнській

коференції УКП (боротьбистів), з 15000 членів якої 4000 влилося до КП(б)У. На час проведення 6-ї конференції КП(б)У (9-13.12.1921 р.) українці склали 22%. І лише на час проведення 10-го з'їзду КП(б)У (20 - 29.11.1927 р.) українці становили більшість - 52%.⁸⁴

У ніч з 9-го на 10-е червня 1920 р. з Холопківської волості Глухівського повіту Чернігівської губернії через села Черневе та Баничі прослідував невідомий повстанський загін чисельністю 30 чол., який розклеїв прокламації із закликом не їхати в Глухів на селянський повітовий з'їзд: "А якщо комуністи будуть тиснути більшістю голосів, то негайно дайте нам знати - ми вам допоможемо.

Українська повстанська рада".⁸⁵

До речі, 20.06.1920 р. в с. Холопковому невідомий повстанський загін чисельністю 60 чол. при 3-х кулеметах спалив справи волвиконкому.⁸⁶

У 2-ій пол. 1920 р. в Хорольському повіті Кременчуцької губернії були поширені відозви загону Кіхтева (він же - Кіготь, колишній начміліції Полтавської волості, зміщений з посади за те, що активно виступав проти зловживань свого керівництва та інших посадових осіб; в червні 1920 р. був схоплений і поміщений до концтабору "із застосуванням примусових робіт до закінчення громадянської війни", але невдовзі втік; першопочатковий загін Кіхтева було знищено в кін. липня, але тоді ж "до нього приєдналась вся районна міліція Полтавської губернії"; на поч. грудня його загін становив 300 чол. при 2-х кулеметах, в тому ж місяці приєднався до Скирди; на поч. лютого 1921 року перейшов на бік радянської влади (за іншими архівними даними - здався на поч. травня 1921 р. в Кременчуцькій губернії)).⁸⁷ У відозвах Кіхтева говорилося: "Товариші червоноармійці та селяне! Ми, партизани Полтавщини, б'ємось проти неправди, яка панує зараз. Ми, партизани, думаємо, що кожному червоноармійцю, православному і селянину видно, що робиться, і яка неправда панує над нами. Жиди взяли в свої нечисті руки владу, а наші недолюдки, які продались жидам, як Іуда за 30 срібняків продав Христа, так вони продались за 30 комуністичних бумажок, яких не визнають в жодній країні, і продають наших братів на розстріли".⁸⁸

У листопаді 1920 р. "боротьбистський загін отамана Колі" в Гадяцькому повіті Полтавської губернії розповсюдив прокламацію, в якій говорилося: "За самостійну Українську Радянську владу, за Україну на федеративних началах з Радянською Росією, за широку автономію для Українського народу, свою Українську Червону армію, свій політичний і економічний центр. Проти жидівського і російського комуністичного ярма. Ми - вільний український народ з армією вільного козацтва на своїй рідній українській землі, політій кров'ю і потом нашого народу".⁸⁹ Вартим уваги є заклики, що містяться в кінці прокламації, до гуманності, а також визнання того, що "були випадки бандитського елемента, але цього не позбавлена жодна армія в світі".

В інформаційному зведенні політвідділу 12-ї армії Південно-Західного фронту повідомлялось, що 08.10.1920 р. з Чигиринського повіту в Хорольський повіт Кременчуцької губернії переправились "петлюрівські загони Савченко і Капто" (їхні об'єднані сили на той час становили 50 чол.), які "розклеювали відозви, проводили агітацію; куркульство, інтелігенція підтримують".⁹⁰

На поч. січня 1921 р. в деяких повітах Полтавської губернії були розповсюджені прокламації повстанського загону "Темна Ніч" за підписом "Сотенний". В них, зокрема, говорилося: "Ця партія (мається на увазі їхній

загін. - Авт.) захищає життя нашої рідної осиротілої України та душить владу комуністів. Ми боремося за самостійність України. Не думайте, селяне, що комуністи будуть їздити по наших шиях. Прокиньтесь, люди! Годі спати! Прокиньтесь і подивіться, що робиться на нашій Україні! Комуністи забрали все до своїх рук і беруть у вас все підряд, не даваючи нічого. Якщо комуністи прибудуть до вас в село, не давайте нічого та женіть їх від себе, як собак. А якщо ви будете спати, вороги заберуть у вас все і, повірте, здеруть з вас останню сорочку. Товариші селяне і ви, козаки, беріть, що є, та гоніть кацапів з України. Може, у ваших селах є комуністи - тоді розганяйте їх, бо ми покараємо їх своєю владою”.⁹¹

08.06.1921р. в с. Тучному Лебединського повіту Харківської губернії загін з 12-ти чол. під керівництвом Булавинця-Золотаревського вів агітацію: “Мужики! До яких пір будете допомагати цій радянській банді! Що вона вам дала за час її існування? Гасу, продуктів нема! Почекайте ще трохи, “справи поправляться, все тоді буде в селянина”.⁹²

У травні 1921р. повстанським загоном Богатиренка (чисельність коливалась від 60 до 300 чол.; діяв в основному в Білоцерківському повіті на Київщині, але часто переходив і на Лівобережжя) проводилась агітація під гаслами “Звільнити Україну від євреїв та скликати Установчі Збори”.⁹³ Під цими ж гаслами на Чернігівщині діяв загін Галаки (він же - Моровський).⁹⁴ За Всеросійські Установчі збори виступав і повстанський загін Ананчикова, що діяв в 1920-1921 рр. в Куп'янському повіті Харківської губернії.⁹⁵ У цьому ж повіті існував повстанський комітет “Єдина, неділима”.

07.09.1921 р. отаман Мандика(в 1921 р. діяв на Полтавщині від Христового; мав намір зав'язати з владою переговори) з двома помічниками в с. Загрунівці Зеньківського повіту на Полтавщині ходив по селянських хатах і агітував проти здачі продподатку, а в разі виконання останнього погрожував розстріляти та спалити село. “У нас одна ідея, але різні шляхи”⁹⁶, - казав він. Слід зазначити, що подібні погрози, як правило, були в дусі свого часу лише “аргументом переконання”, які не втілювались у життя, чого не скажеш про каральні заходи радянської влади. Так, наприклад, 07.06.1921 р. махновський загін чисельністю 300 багнетів, 100 шабель о десятій годині вечора зайняв село Талалаївку, що на Чернігівщині: “В момент зайняття бандою Талалаївки на станції знаходились два бронепоезди, які опівночі відкрили по селу щільний артвогонь”.⁹⁷

З 2-ї пол. 1921 р., а в окремих випадках і раніше, починають з'являться відозви, поширювані владою з пропагандистською метою, тих повстанських атаманів, які були амністовані. Так, зокрема, в травні у Костянтиноградському повіті на Потавщині з'явилися відозви, які закликали повстанців переходити на бік радянської влади, отамана Бондаренка. Його загін, що діяв в 1920-1921 рр. в Полтавській, Чернігівській губерніях, нараховував 100 шабель і мав петлюрівський характер (07.06.1920 р. отамана в Козелецькому повіті було поранено, а замість нього тимчасово керував загоном його помічник Марченко).⁹⁸

Прокламації політичного характеру, як виняток, траплялись і пізніше. Так наприклад, 06.07.1923 р. в селі Волчок Чемерського району, що на Чернігівщині, з'явилися віршовані прокламації: “Хто не може терпіти гніту й кабали, кидай двори та хати, в партизани владу бити йди. Вставай, піднімайся, робочий народ, бери палиці та бий комуністів і комнезамож”.⁹⁹

Аналізуючи світогляд повстанства, слід мати на увазі, що іноді погляди членів повстанських загонів не співпадали з уподобаннями їхніх керівників. Так, наприклад, отаман Ромашко (станом на 23.08.1919 р. його загін нараховував 2500 чол. При 4-х кулеметах, а в червні 1920 р. - лише 60 шабель, 30 багнетів, хоча в травні провів успішну мобілізацію селян в Козелецькому повіті Чернігівської губернії; в липні 1920 р. навіть мав телефонний зв'язок з Полтавщиною та Ніжинським повітом; 29-го липня в бою втратив 230 чол. вбитими та 1 кулемет), в червні 1920 р. "підтримував таємний зв'язок з Петлюрою, хоча повстанці його загону, ведучи боротьбу з Червоною Армією, не визнають поляків і Петлюру, відмовляючись від переговорів з ними"¹⁰⁰. Траплялись метаморфози й іншого характеру. Радянські агентурні дані свідчать, наприклад, що 12.08.1920 р. Христовий (на цей час його загін нараховував 4000 чол.), який діяв на Полтавщині від імені Махна і був сюди надісланий ним, підтримував тісний зв'язок з повстанськими загонами 6-ти повітів, направив до Махна делегацію з пропозицією об'єднатися, але останній її не прийняв.¹⁰¹ У відповідь ображений Христовий навіть мав намір вступити у бій з Махном. Так чи інакше, але 08.11.1920 р. у місті Лютенька уклав перемир'я з радянською владою на тій підставі, що "уклав перемир'я Махно, а я підпорядковуюсь Махну" (з 27-го вересня вступило в дію перемир'я Махна з владою, а 2-го жовтня в Старобільську між РНК УРСР та Революційно-повстанською армією України (махновців) була підписана угода про припинення боротьби та спільні дії проти П. Врангеля).

Інформацією щодо поглядів повстанських загонів в разі відсутності їхніх програмних документів можна почерпнути на основі висновку щодо політичної приналежності до якоїсь течії в повстанському русі, якщо ця приналежність дійсно мала місце, з інших побічних Джерел. Колишній полковник, отаман повстанського загону І. М. Перлик 18.05.1921 р. на допиті в Полтавській ЧК говорив: "Вважаючи, що проведення радянською владою на Україні розвертки, а також масові розстріли являються незаконними, прихід з півночі на Україну більшовиків рівнозначний вторгненню ворога в іншу суверенну державу, вирішив на початку осені 1920 р. організувати повстанців проти радянської влади для повалення останньої"¹⁰². У грудні 1919-1920 рр. в Зеньківському повіті Полтавської губернії в кількості 150 чол. діяв повстанський загін в "чорних шинелях та папахах з чорними стрічками, бантами, пов'язками"¹⁰³. Все це вказує на анархістський характер повстанців. Станом на 3-є вересня 1920 р. в Харківській губернії у кількості від 300 до 600 чоловік оперував загін, члени якого були в "гайдамацьких шапках з чубчиками на голові"¹⁰⁴, що дає підстави зробити висновок щодо політичної орієнтації - петлюрівська. У листопаді 1920 р. в Прилуцькому повіті діяв загін отамана Івана Івановича "Єднання України"¹⁰⁵. Повстанці вже згаданого загону Ананчикова (Куп'янський повіт Харківщини), який виступав за Всеросійські Установчі збори, "всі були в погонах". Отаман Біленький (в 1920-1921 рр. діяв на Полтавщині, 14.04.1921 р. внаслідок амністії перейшов на бік влади, в зв'язку з чим вислав делегацію до Христового з цією ж пропозицією) називав свій загін, який на поч. січня 1921 р. становив лише 100 багнетів, 40 шабель, при декількох кулеметах, "1-ю повстанською українською армією на Полтавщині"¹⁰⁶. Загін отамана Матвієнка, що функціонував у 1920 р. на Полтавщині, мав білі з чорною стрічкою прапори.¹⁰⁷ Повстанці загону Садового, який оперував в 1920 р. в Кобеляцькому повіті на Полтавщині, були у "формі гайдамаків"¹⁰⁸. У травні 1921 р. з Полтавської губернії повідомляли, що в Костянтиноградському напрямку діє повстанський

загін в кількості 300 чол., всі члени якого “носять погони”.¹⁰⁹ В 1920 р. у Глухівському повіті в кількості 25-ти чол. діяв загін Климковського з “документами партії вільних анархістів” (у липні отамана під час бою було смертельно поранено і захоплено в полон, де він незабаром і помер від отриманих ран).¹¹⁰ У січні-травні 1920 р., в березні 1921 р. в Харківській та Полтавській губерніях діяла “Чортова Сотня” колишнього штабс-капітана Волоха, яка в березні 1921 р. становила 100 шабель при 2-х кулеметах. Сама назва загону говорить про одіозність особи отамана.

При розгляді інформації подібного характеру слід також пам’ятати про те, що повстанські загони досить часто зовнішню червону атрибутику використовували як засіб дезорієнтації влади. Наприклад, повстанці загону Поцечуйка (станом на 24.03.1921 р. в кількості 400 шабель при 25-ти кулеметах діяв в Конградському повіті) носили “на головах кубанки, будьонівки, шкіряні кашкети”.¹¹¹ У телеграмі Чернігівського губвійськкомату до Конотопа від 11.05.1921р. говорилось про використання повстанськими загонами червоних стягів та прапорів, присвоєння ними найменувань частин Червоної Армії.¹¹²

У тих випадках, коли відсутні програмні документи повстанського загону, діяльність якого мала чітко визначений “місцевий” характер, тобто була пов’язана з сталюю, визначеною територією, для розуміння його поглядів необхідно використовувати матеріали, які відображають погляди місцевого селянства - соціальної бази повстанства. Так, наприклад, в 1920 р. в Куп’янському повіті Харківської губернії оперував “місцевий повстанський загін отамана Шаповалова”.¹¹³ Цілком логічно буде припустити, що він діяв у цілому в руслі тих селянських вимог, які прозвучали на повітовій селянській конференції (кін. лютого - поч. березня 1920 р.). Абсолютною більшістю голосів (153 голоси) була прийнята резолюція: “1) Припинити громадянську війну; 2) Не вводити монополії, доки не запрацює промисловість, яка дасть селянам те, що їм потрібно; 3) Україну визнати вільною народною республікою; 4) З Великоросією встановити федеративний зв’язок; 5) Українську мову запровадити у всіх установах; 6) Провести українізацію церкви; 7) Все, що забирається, повинно сплачуватися за ринковими цінами; 8) Вільна торгівля; 9) Таємне, рівне, вільне, пряме обирання на посади; 10) Свобода слова, друку, зібрань”.¹¹⁴ Селяни с. Васильєва Колодязянської волості Харківської губернії у 1920 р. своєму делегату на повітову селянську конференцію дали такий наказ: “1) Виступати проти революційної, а за еволюційну боротьбу; 2) Не працюючий та не їсть - так сказано в Євангелії; 3) Всю продовольчу справу передати з військових рук в руки кооперативних організацій; 4) Виступати проти підводної повинності”.¹¹⁵ Слід звертати увагу і на ті поодинокі випадки, коли в середовищі КП(б)У на місцях знаходили відображення життєві реалії та прагнення українського селянства. Наприклад, 18.01.1920 р. Полтавська повітова конференція КП(б)У висловила за: незалежний Наркомпрод в Україні; хлібну монополію; передачу на ділі землі селянам, а не цукрозаводам; передачу влади сільським виконкомом, а не комбідам.¹¹⁶

При розгляді програм повстанських загонів потрібно також враховувати загальні погляди та вчинки селянства політичного характеру на території діяльності цих загонів. Так, наприклад, у 1919 р. в Стародубському повіті на Чернігівщині діяв повстанський загін “місцевого” характеру. Певну інформацію щодо розуміння його поглядів може дати той факт, що “15-го травня 1919 р. селяне Суражського, Мглинського, Новозибківського, Стародубського повітів заявили: “За Росію не підемо воювати, а за Україну

підемо”.¹¹⁷ Взагалі для періоду 1919-1921 рр. характерне свідоме неприйняття значною частиною українського селянства - соціальною базою повстанського руху - радянської форми влади, КП(б)У. Так наприклад, селянами в Олексіївській волості Змієвського повіту на Харківщині у квітні 1919 р. був розігнаний місцевий осередок КП(б)У; із Зароженської волості тієї ж губернії повідомляли, що селяни “намагались ліквідувати радянську владу”, а у Новій Орельці “населення припинило існування сільради”, в с. Борках ним повністю ігнорувався виконком.¹¹⁸ У Преображенській волості Харківської губернії більшовики вдалися до силових методів, щоб провести перевибори членів ради. У кін. травня 1919 р. радянською владою були розпущені “неслухняні” ради в Бабаях та Жихарях. Це - типові повідомлення не лише для Харківської губернії.

Отже, ознайомившись з широкою та яскравою палітрою поглядів селянських повстанських загонів на прикладі розгляду їхніх програмних документів, необхідно ще раз підкреслити: повстанський рух на Лівобережній Україні в 1919-1921 рр. увібрав і відобразив все розмаїття політичного життя тогочасного українського суспільства, починаючи від монархічної, закінчуючи боротьбистською течіями. Але найвиразніше виділялись так звані “петлюрівська” та “махновська” політичні течії, причому перша в кількісному співвідношенні з другою становила приблизно 1/3 частину. Серед вимог повстанства вагоме місце займають вимоги соціально-економічного характеру, що і відбилось на змісті прокламацій і відозв.

На основі вивчення програмних документів повстанських загонів можна зробити узагальнюючі висновки: селянський рух як соціально-політичне явище через свою природу, сутність (стихійність, неорганізованість, відсутність чітких цілей, уявлення щодо шляхів їхнього досягнення, небажання залишити свою рідну місцевість, “прив'язаність” до свого господарства, землі, наївність, довірливість та розпорошеність дій) не може в принципі перемогти. Історія не знає прикладів, коли б селянство, перемігши, впевнено закріпилося і довгий час панувало після перемоги. Селянський повстанський рух, як форма боротьби найбільш активної частини селянства, мав ті ж самі вади, помножені на нечисельність повстанців у порівнянні з основною масою селян. Також повстанський рух яскраво висвітлив безсилість національних політичних українських партій, сил, політиків-державотворців (що частково можна пояснити слабкістю політичних традицій та відсутністю політичної культури мас), які більше грали в політику замість дійсного відродження національної держави, нав'язували чужі ідеї та гасла, не мали впливу на селянські маси, на протипагу більшовикам, які, треба віддати їм належне, зуміли підпорядкувати врешті-решт селянський рух і розколоти його.

На прикладі вивчення програмних документів повстанських загонів можна стверджувати, що: 1. Народні маси не можуть самостійно без національно свідомої політичної еліти реалізувати свої намагання і вимоги; і навпаки, без підтримки широких верств суспільства створення та нормальне функціонування національної держави неможливе. 2. Одним з критеріїв суспільно-історичного прогресу є практична реалізація визнання цінності життя окремої, пересічної людини, яка не повинна приноситись на жертвовник вівтаря будь-якої ідеї чи системи. 3. В умовах соціально-політичних катаклізмів завжди в першу чергу гине найбільш пасионарна “меншість” суспільства, носій його індивідуально-творчого начала, без якого суспільство робиться інертною масою і “замикається” в цілому як система, що поступово, але невпинно деградує. 4. Необхідне згладження “гострих кутів” та нейтралізація

негативних наслідків згубного однобічного прояву окремих етнопсихологічних рис українців (так звана “хутірська” психологія - “моя хата скраю”; надмірна індивідуальність, яка межує з сліпим егоїзмом), в зв'язку з чим постає нагальна потреба поступової зваженої модернізації національної свідомості залишаючись при цьому на народному ґрунті, вдумливого творчого запозичення та культивування прийнятних для українського народу деяких рис суспільної свідомості сучасних передових націй. 5. Потрібний надійний захист суспільства від будь-якого, в тому числі й ідеологічного, розколу.

Актуальність досліджуваного питання більш ніж очевидна. Проблеми, які тоді піднімалися селянськими повстанськими загонами у програмних документах, прямо чи опосередковано постають перед нашим суспільством і нині: масове матеріальне зубожіння народу, моральна деградація людини, пауперизація суспільства, національне питання, незалежна держава чи федеративний зв'язок з Росією тощо. Тому вивчення історичного досвіду нашого народу в цих питаннях, проведення історичних паралелей аж ніяк недоцільним і зайвим не назвеш - кожна мисляча нація, яка досягла успіху, вже давно навчилася робити з помилок минулого висновки. Видатний український мислитель та історик В'ячеслав Липинський зазначав: “На шляху до Держави Української погинули з українських рук найкращі українські люди. Не треба шукати причини своєї бездержавності на стороні, бачити ворога в “ляхах” або “москалях”. Ворог - всередині нас самих, у нашій неготовності боротися за власну державу. Потрібне бажання незалежності, підпорядкування себе цілком цій меті: “Тільки хрестовим походом на українське пекло пристрастей і хаосу матерії можна створити Україну”. Дійсно, пора вже усвідомити і зрозуміти: народ заслуговує на те, що має, бо дозволяє це з ним робити. Причина всіх негараздів знаходиться в нас самих - рабська покірність, апатія, відсутність політичної волі, сили та гідності. Тож хочеться закінчити цитатою зі вже наведеної повстанської прокламації: “Прокиньтесь, люди! Годі спати! Прокиньтесь і подивіться, що робиться на нашій Україні!.. А якщо ви будете спати, вороги заберуть у вас все і, повірте, здеруть з вас останню сорочку”.

Джерела та література:

- 1 Державний архів Сумської області (далі - ДАСО). - Р. 3098. - Оп. I. - Спр. 7. - Арк. 55.
- 2 ДАСО. - Р. 1035. - Оп. 3. - Спр. 2. - Арк. 10.
- 3 ДАСО. - Р. 124I. - Оп. 2. - Спр. 8. - Арк. 85.
- 4 ДАСО. - Р. 124I. - Оп. 2.-Спр: 9.-Арк. 159.
- 5 ЦДАГО України. Ф. 1. -Оп. 20. - Спр. 39. - Арк. 123.
- 6 ЦДАВО України. - Ф. 2. - Оп. 2. - Спр. 289. - Арк. 18.
- 7 Державний архів Полтавської області (далі - ДАЛО). - Р. 2048. -Оп. 2. - Спр. 161. - Арк. 2.
- 8 ДАСО. - Р. 124I. -Оп. 2. -Спр.9. - Арк. 160.
- 9 Державний архів Чернігівської області (далі - ДАЧО). - Р. 220 і. - Оп. I. - Спр. 213. - Арк. 279.
- 10 ДАЧО. - Р. 4615. - Оп. 1. - Спр. 5. - Арк. 11; Спр. 13. - Арк. 23.
- 11 ДАЧО. - Р. 28. - Оп. 1. - Спр. 14. - Арк. 7.
- 12 Радченко Л. О., Семененко В. І. Антибільшовицький рух на Харківщині в 1919 р. - на початку 20-х рр. // Вісник Харківського державного університету. - 1996. - Іст. серія. - С. 183.
- 13 ДАСО. Р. 4. - Оп. I. - Спр. 22. - Арк. 33.
- 14 Там же. - Арк. 34-35.
- 15 ЦДАГО України. - Ф. I. - Оп. 20. - Спр. 318 - Арк. 190.
- 16 ЦДАГО України. - Ф. I. - Оп. 20. - Спр. 321. - Арк. 8.
- 17 ЦДАГО України. - Ф. I. - Оп. 20. - Спр. 320. - Арк. 30.
- 18 Там же. - Арк. 49 зв.
- 19 ДА ЧО. - Р. 4. - Оп. I. - Спр. 22. - Арк. 73.
- 20 ЦДАГО України. - Ф. I. - Оп. 20. - Спр. 39. - Арк. 139.
- 21 ЦДАГО України. - Ф. I. - Оп. 20. - Спр. 11. - Арк. 10.

- 22 ДАПО. Р. 1865. - Оп. 1. - Спр. 64. - Арк. 35; Спр. 68. - Арк. 58.
- 23 Стахів М. Україна проти більшовиків. Книга 2. - Тернопіль, 1993. - С. 84.
- 24 Енциклопедія українознавства. - Львів, 1993. - Т. 1. - С. 326.
- 25 ЦДАГО України. Ф. 1. - Оп. 20. - Спр. 39. - Арк. 126-127.
- 26 ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 20. - Спр. 56. - Арк. 44 зв.
- 27 ДАЧО. - Р. 442. - Оп. 1. - Спр. 9. - Арк. 5.
- 28 Вереток В. Ф. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918-1921). - К.: Наукова думка. 1991. - С. 127.
- 29 Там само. - С. 352.
- 30 ДАЧО. - Р. 2201. - Оп. 1. - Спр. 213. - Арк. 42, 46а, 48, 68, 70, 71.
- 31 Там само. - Арк. 84.
- 32 ЦДАВО України. - Ф. 2. - Оп. 2. - Спр. 288. - Арк. 4.
- 33 ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 20. - Спр. 430. - Арк. 18.
- 34 ДАСО. - Р. 1705. - Оп. 2. - Спр. 1. - Арк. 3.
- 35 ДАСО. - Р. 1808. - Оп. 2. - Спр. 5. - Арк. 2.
- 36 Супруненко М. І. Боротьба трудящих України проти денікінщини. - К., 1979. - С. 229.
- 37 Громадянська війна на Україні (1918-1920): 36. документів і матеріалів: В 3-х т., 4-х кн. - К. - 1967, Наукова думка. Т. 2. - С. 460-461.
- 38 ДАСО. - Р. 1808. - Оп. 2. - Спр. 5. - Арк. 1.
- 39 Супруненко М. І. Боротьба трудящих... - С. 256.
- 40 ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 20. - Спр. 39. - Арк. 196.
- 41 ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 20. - Спр. 39. - Арк. 120, 143, 150, 152, 157.
- 42 Там само. - Арк. 191.
- 43 ДАЛО. - Р. 1865. - Оп. 1. - Спр. 160. - Арк. 17.
- 44 ДАСО. - Р. 1731. - Оп. 2. - Спр. 1. - Арк. 65.
- 45 ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 20. - Спр. 321. - Арк. 32 зв.
- 46 ДАСО. - Р. 1808. - Оп. 2. - Спр. 5. - Арк. 3.
- 47 Там само. - Арк. 9.
- 48 Там само. - Арк. 2.
- 49 Там само. - Арк. 2-3.
- 50 ДАСО. - Р. 1731. - Оп. 2. - Спр. 1. - Арк. 9.
- 51 ДАСО. - Р. 1705. - Оп. 2. - Спр. 1. - Арк. 9-10.
- 52 Там само. - Арк. 30.
- 53 ЦДАВС* України. - Ф. 2. - Оп. 2. - Спр. 289. - Арк. 18.
- 54 ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 20. - Спр. 323. - Арк. 21, 39, 51.
- 55 ЦДАВО України. - Ф. 2. - Оп. 1. - Спр. 167. - Арк. 68 зв.
- 56 ДАСО. - Р. 2814. - Оп. 2. - Спр. 31. - Арк. 4.
- 57 ДАСО. - Р. 1334. - Оп. 1. - Спр. 3. - Арк. 382.
- 58 ДАСО. - Р. 1241. - Оп. 2. - Спр. 13. - Арк. 71.
- 59 ДАСО. - Р. 3997. - Оп. 1. - Спр. 4. - Арк. 15.
- 60 ДАСО. - Р. 1363. - Оп. 1. - Спр. 3. - Арк. 50.
- 61 ЦДАВО України. - Ф. 2. - Оп. 1. - Спр. 234. - Арк. 50.
- 62 Енциклопедія українознавства. - Львів, 1994. - Т. 4. - С. 1395.
- 63 ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 20. - Спр. 29. - Арк. 133.
- 64 ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 20. - Спр. 35. - Арк. 109.
- 65 Радченко Л. О., Семененко В. І. Антибільшовицький рух... - С. 177.
- 66 ЦДАВО України. - Ф. 2. - Оп. 1. - Спр. 234. - Арк. 51.
- 67 ДАСО. - Р. 4564. - Оп. 1. - Спр. 17. - Арк. 45.
- 68 ДАЧО. - Р. 4615. - Оп. 1. - Спр. 12. - Арк. 9.
- 69 ДАСО. - Р. 1731. - Оп. 2. - Спр. 1. - Арк. 83.
- 70 ДАСО. - Р. 5568. - Оп. 1. - Спр. 6. - Арк. 139.
- 71 ДАСО. - Р. 2814. - Оп. 1. - Спр. 1. - Арк. 12.
- 72 ДАЧО. - Р. 429. - Оп. 1. - Спр. 2. - Арк. 2.
- 73 ДАСО. - Р. 1623. - Оп. 1. - Спр. 317. - Арк. 6.
- 74 ДАСО. - Р. 3098. - Оп. 1. - Спр. 28. - Арк. 1.
- 75 Вереток В. Ф. Махновщина... - С. 24-26; 43, 77, 89, 91, 109, 110; Улянич В. Отаманша Маруся // Голос України. - 1994. - 26 березня. - С. 7.
- 76 ЦДА ВО України. - Ф. 2. - Оп. 1. - Спр. 710. - Арк. 36.
- 77 ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 20. - Спр. 35. - Арк. 84.
- 78 ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 20. - Спр. 56. - Арк. 46; Спр. 122. - Арк. 25.
- 79 ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 20. - Спр. 122. - Арк. 25.
- 80 ЦДАВО України. - Ф. 2. - Оп. 2. - Спр. 287. - Арк. 1.
- 81 ДАЛО. - Р. 1502; - Оп. 3. - Спр. 69. - Арк. 19, 79.
- 82 ДАСО. - Р. 4208. - Оп. 1. - Спр. 9. - Арк. 13.
- 83 ЦДАВО України. - Ф. 2. - Оп. 1. - Спр. 710. - Арк. 4.

- 84 Енциклопедія українознавства. - Львів, 1994. - Т. 4. - С. 1101.
- 85 ДАСО. - Р. 1731. - Оп. 2. - Спр. 1. - Арк. 83.
- 86 Там само. - Арк. 98.
- 87 ДАПО. - Р. 2048. - Оп. 2. - Спр. 107. - Арк. 7.
- 88 Там само.
- 89 ДАПО. - Р. 99. - Оп. 1. - Спр. 25. - Арк. 20-23.
- 90 ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 20. - Спр. 319. - Арк. 57.
- 91 ЦДАВО України. Ф. 2. - Оп. 2. - Спр. 286. - Арк. 23.
- 92 ДАСО. - Р. 98. - Оп. 2. - Спр. 56. - Арк. 188.
- 93 ДАПО. - Р. 9032. - Оп. 1. - Спр. 24. - Арк. 97.
- 94 ДАЧО. - Р. 4615. - Оп. 1. - Спр. I. - Арк. 13, 36, 75.
- 95 Радченко Л. О., Семененко В. І. Антибільшовицький рух... - С. 182.
- 96 ДАПО. - Р. 9032. - Оп. 1. - Спр. 28. - Арк. 12.
- 97 ДАСО. - Р. 1241. - Оп. 2. - Спр. 48. - Арк. 2.
- 98 ДАПО. - Р. 9032. - Оп. 1. - Спр. 24. - Арк. 97.
- 99 ДАЧО. - Р. 4615. - Оп. 1. - Спр. 35. - Арк. 25.
- 100 ДАЧО. - Р. 5080. - Оп. 1. - Спр. 10. - Арк. 46.
- 101 ДАПО. - Р. 1502. - Оп. 3. - Спр. 375. - Арк. 2.
- 102 Радченко Л. О., Семененко В. І. Антибільшовицький рух... - С. 177.
- 103 ДАПО. - Р. 3872. - Оп. 1. - Спр. 220. - Арк. 20.
- 104 ДАПО. - Р. 3872. - Оп. 1. - Спр. 163. - Арк. 21.
- 105 ДАПО. - Р. 1502. - Оп. 3. - Спр. 380. - Арк. 4.
- 106 ЦДАВО України. - Ф. 2. - Оп. 2. - Спр. 287. - Арк. 3; ЦДАГО України. Ф. 1. - Оп. 20. - Спр. 547. - Арк. 19.
- 107 ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 20. - Спр. 323. - Арк. 18, 20 зв., 22, 40.
- 108 ЦДАВО України. - Ф. 2. - Оп. 1. - Спр. 710. - Арк. 47.
- 109 ДАПО. - Р. 9032. - Оп. I. - Спр. 24. - Арк. 97.
- 110 ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 20. - Спр. 320. - Арк. 117.
- 111 ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 20. - Спр. 443. - Арк. 3.
- 112 ДАСО: - Р. 2552. - Оп. 3. - Спр. 52. - Арк. 31.
- 113 ЦДАГО України. - Ф. I. - Оп. 20. - Спр. 320. - Арк. 90.
- 114 ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 20. - Спр. 195. - Арк. 71-72.
- 115 Там же. - Арк. 72.
- 116 Там же. - Арк. 47.
- 117 ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 20. - Спр. 35. - Арк. 55.
- 118 Радченко Л. О., Семененко В. І. Антибільшовицький рух... - С. 174.

